

Economic Justice from the Perspective of Islam and Conventional Economics: Index Construction and Measurement across the Provinces of Iran

Muhammad Jawād 'Alīshāhī¹Ashkān Raḥīmzādeh²Muhammad Dalmanpūr³

1. PhD Student in Economics, Faculty of Humanities, Islamic Azad University, Zanjan, Iran.

mohammadjavad.alishahi@iau.ac.ir

2. Associate Professor, Department of Economics, Faculty of Humanities, Islamic Azad University, Zanjan, Iran
(Corresponding Author).

Ashkan.rahimzadeh@iau.ac.ir

3. Assistant Professor, Department of Economics, Faculty of Humanities, Islamic Azad University, Zanjan, Iran.

Dalmanpour47@iau.ac.ir

Received: 2025/11/19; Accepted 2026/08/03

This Article is Derived from a Doctoral Dissertation in Economics at the Islamic Azad University, Zanjan Branch.

Extended Abstract

Introduction and Objectives: Economic justice is a fundamental concept in development studies, public policy, and Islamic economics. This concept is not limited merely to income distribution but encompasses broader dimensions such as equitable access to resources, economic opportunities, public facilities, quality of life, and the reduction of regional disparities. In most conventional studies, the measurement of economic justice has primarily focused on indicators such as the Gini coefficient, poverty rates, or income inequality. However, these indices alone fail to provide a comprehensive representation of the justice status at a regional level. In Iran, particularly at the provincial level, struc-



Authors retain the copyright. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

tural differences between developed and underdeveloped regions highlight the need for a multidimensional, localized index tailored to the country's specific conditions.

Against this backdrop, the present study attempts to simultaneously analyze and index economic justice from the perspectives of both conventional economics and Islamic thought. Within this framework, economic justice in Islamic thought is regarded not only as a moral principle but as a social and religious end that must be reflected in the policymaking process and resource allocation. Conversely, conventional economics has also explored aspects of justice through perspectives such as the capability approach, Rawls' theory of justice, and the Atkinson and Gini indices; however, these have predominantly centered on income inequality. Consequently, the primary research problem is the absence of a comprehensive composite index for measuring economic justice in Iranian provinces—an index capable of reflecting both distributive components and the dimensions of opportunity, benefit, and social balance.

Research Methodology: This research is descriptive-analytical in nature, utilizing provincial panel data for 28 Iranian provinces covering the period from 2012 to 2021 (1391-1400 SH). The data include a set of socio-economic variables at the provincial level, such as household expenditures and facilities, per capita consumption of electricity, gas, and water, per capita public budget, education index, household income, value-added, poverty, and inequality indices. The primary objective of gathering this data was to construct a composite index to measure economic justice through a multidimensional approach.

In the first stage, the collected variables were scaled using the Min-Max normalization method to facilitate inter-provincial comparisons. In this process, undesirable indicators such as poverty, the Gini coefficient, the Atto-Fricke index, and other inequality measures were reverse-coded so that higher values ultimately represent a higher degree of justice. This point is methodologically significant, as the ultimate goal was to create an index where an increase in value corresponds to an improvement in the state of economic justice.

Two primary indices were designed and calculated. The first index, TR1, is a preliminary measure constructed using the arithmetic mean of four selected variables: human development, Amartya Sen's welfare index, the absolute poverty rate, and the Atto-Fricke index. This index serves as an initial gauge of the overall status of justice in the provinces. The second index, TR2, is a more comprehensive and theoretical measure based on three core dimensions of economic justice: first, access to public facilities (measured by elec-

tricity, gas, water, public budget, and education); second, the degree of benefit from production (measured by the ratio of household income to value-added); and third, income imbalance (explained by the Gini coefficient, the 10th to 1st decile ratio, the Atto-Fricke index, and relative poverty). Thus, TR2 provides a multilayered and more precise depiction of economic justice.

Results: The research findings indicate that economic justice is not uniformly distributed among Iranian provinces, revealing a clear center-periphery gap. Based on the TR1 calculations, provinces such as Yazd, Tehran, and Isfahan ranked higher in economic justice, while provinces like Kurdistan, Sistan and Baluchestan, and Ilam occupied the lower ranks. Specifically, Yazd (0.78), Tehran (0.75), and Isfahan (0.72) were among the leading provinces, whereas Kurdistan (0.45), Sistan and Baluchestan (0.42), and Ilam (0.40) were at the bottom.

The results of the TR2 index generally confirm the same pattern of inequality, though the differences between provinces are more pronounced due to the inclusion of additional dimensions. In this index as well, Yazd and Tehran remained at the top, while Sistan and Baluchestan ranked last with a score of 0.38. This suggests that some provinces may perform well in one dimension but suffer from severe weaknesses in others. For instance, Khuzestan performs adequately in certain components but ranks lower in the comprehensive TR2 index due to income inequality. Additionally, provinces like Chaharmahal and Bakhtiari show signs of improvement and the potential to bridge the gap. Overall, the results suggest that in the absence of compensatory policies, regional economic inequalities in Iran are prone to reproduction. Therefore, relying on one-dimensional indices provides an incomplete picture of reality.

Discussion and Conclusion: The central argument rests on the idea that economic growth alone does not guarantee justice. A province may grow in terms of production or certain economic indicators, but if this growth is not accompanied by a balanced distribution of opportunities, equal access to public facilities, and a reduction in income inequality, economic justice will not be realized. From this perspective, development without a regional justice component can deepen the existing gap between prosperous and deprived provinces. While traditional indices like the Gini coefficient are useful for measuring inequality, they are insufficient for understanding the multidimensional nature of justice. Composite indices TR1 and TR2 provide a more holistic evaluation and can serve as a suitable basis for regional policymaking.

Economic justice must be regarded as an independent policy goal in regional planning. To achieve this, several recommendations are proposed: allocating budget based on justice indices, establishing a regional justice development fund, asymmetric investment in the infrastructure of deprived provinces, strengthening multi-level governance, developing local employment, and implementing social security and wealth tax policies. In other words, economic justice in Iran requires policymakers to move beyond purely growth-oriented approaches toward distributive and compensatory models. Ultimately, integrating the foundations of Islamic economics with the analytical tools of conventional economics allows for a localized and multidimensional index to measure economic justice. This index can be utilized not only to assess the current situation but also to design policy interventions aimed at reducing regional disparities and strengthening social cohesion across Iranian provinces.

Acknowledgments: The authors sincerely thank the Statistical Centre of Iran, the Central Bank of the Islamic Republic of Iran, and other statistical institutions for providing the data used in this study. We also extend our gratitude to the professors and reviewers whose scientific suggestions significantly enhanced the quality of this research.

Keywords: Economic Justice, Islamic Economics, Justice Indicators, Composite Index, Provincial Inequality.

JEL Classification: D63, I32, O18, R11.

Cite this article: 'Alīshāhī, Muḥammad Jawād, Raḥīmzādeh, Ashkān, and Dalmanpūr, Muḥammad (2026). Economic Justice from the Perspective of Islam and Conventional Economics: Index Construction and Measurement across the Provinces of Iran. *Journal of Economic Essays; an Islamic Approach*, 23(51): 137-175.

عدالت اقتصادی از منظر اسلام و اقتصاد متعارف شاخص‌سازی و اندازه‌گیری آن در استان‌های ایران

محمد جواد علیشاهی^۱ ، اشکان رحیم‌زاده^۲

محمد دالمنپور^۳

۱. دانشجوی دکتری اقتصاد، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه آزاد اسلامی، زنجان، ایران.

mohammadjavad.alishahi@iaui.ac.ir

۲. دانشیار، گروه اقتصاد، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه آزاد اسلامی، زنجان، ایران (نویسندهٔ مسئول).

Ashkan.rahimzadeh@iaui.ac.ir

۳. استادیار، گروه اقتصاد، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه آزاد اسلامی، زنجان، ایران.

Dalmanpour47@iaui.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۸/۲۸؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۵/۱۲

مقاله حاضر برگرفته از رساله دکتری رشته اقتصاد دانشگاه آزاد اسلامی زنجان است.

چکیده گسترده

مقدمه و اهداف: عدالت اقتصادی یکی از بنیادی‌ترین مفاهیم در مطالعات توسعه، سیاست‌گذاری عمومی و اقتصاد اسلامی است. این مفهوم صرفاً به توزیع درآمد محدود نمی‌شود، بلکه ابعاد گسترده‌تری همچون دسترسی عادلانه به منابع، فرصت‌های اقتصادی، امکانات عمومی، کیفیت زندگی و کاهش شکاف‌های منطقه‌ای را نیز دربرمی‌گیرد. در بسیاری از پژوهش‌های متعارف،



سنجش عدالت اقتصادی غالباً بر شاخص‌هایی مانند ضریب جینی، نرخ فقر یا نابرابری درآمدی متمرکز بوده است؛ باوجوداین، این شاخص‌ها به‌تنهایی قادر به نمایش کامل وضعیت عدالت در سطح منطقه‌ای نیستند. در ایران نیز، به‌ویژه در سطح استان‌ها، تفاوت‌های ساختاری میان مناطق برخوردار و کمتر برخوردار نشان می‌دهد که برای ارزیابی دقیق‌تر عدالت اقتصادی، به شاخصی چندبعدی، بومی و متناسب با شرایط کشور نیاز است. با اتکا به این ضرورت، تلاش می‌شود عدالت اقتصادی از منظر اقتصاد متعارف و اندیشه اسلامی به‌صورت هم‌زمان مورد بررسی و شاخص‌سازی قرار گیرد. در این چهارچوب، عدالت اقتصادی در اندیشه اسلامی نه‌تنها یک اصل اخلاقی، بلکه غایتی اجتماعی و دینی تلقی می‌شود که باید در فرآیند سیاست‌گذاری و نحوه تخصیص منابع بازتاب یابد. ازسوی دیگر، در اقتصاد متعارف نیز دیدگاه‌هایی مانند رویکرد قابلیت‌ها، نظریه عدالت رالز، شاخص‌های اتکینسون و جینی، تلاش کرده‌اند جنبه‌هایی از عدالت را اندازه‌گیری کنند؛ اما اغلب بر نابرابری درآمدی متمرکز داشته‌اند. ازاین‌رو، مسئله اصلی پژوهش، نبود یک شاخص ترکیبی جامع برای سنجش عدالت اقتصادی در استان‌های ایران است؛ شاخصی که بتواند هم مؤلفه‌های توزیعی و هم ابعاد فرصت، بهره‌مندی و توازن اجتماعی را بازتاب دهد.

روش تحقیق: این پژوهش از نوع توصیفی-تحلیلی است و با استفاده از داده‌های پانل استانی مربوط به ۲۸ استان ایران در بازه زمانی ۱۳۹۱ تا ۱۴۰۰ انجام شده است. داده‌های مورد استفاده شامل مجموعه‌ای از متغیرهای اقتصادی و اجتماعی در سطح استان‌هاست؛ از جمله هزینه‌ها و امکانات خانوار، مصرف سرانه برق، گاز و آب، بودجه عمومی سرانه، شاخص آموزش، درآمد خانوار، ارزش افزوده، فقر و شاخص‌های نابرابری. هدف اصلی از گردآوری این داده‌ها، ساخت یک شاخص ترکیبی برای سنجش عدالت اقتصادی با رویکردی چندبعدی بوده است.

در گام نخست، متغیرهای جمع‌آوری شده با روش نرمال‌سازی Min-Max هم‌مقیاس شدند تا امکان مقایسه میان استان‌ها فراهم شود. در این فرایند، شاخص‌های نامطلوب مانند فقر، ضریب جینی، شاخص اتنوفریمی و سایر شاخص‌های نابرابری به‌گونه‌ای بازکدگذاری شدند که مقدار بالاتر در نهایت نشان‌دهنده عدالت بیشتر باشد. این نکته از حیث روش‌شناختی اهمیت دارد؛ زیرا هدف نهایی، ساخت شاخصی است که بتواند در آن، افزایش مقدار شاخص معادل بهبود وضعیت عدالت اقتصادی تلقی شود.

دو شاخص اصلی طراحی و محاسبه شده است. شاخص نخست، $TR1$ ، یک شاخص مقدماتی تر است که با استفاده از میانگین حسابی چهار متغیر منتخب ساخته شده و شامل توسعه انسانی، رفاه آمارتیا سن، نرخ فقر مطلق و شاخص اتو-فریکی است. این شاخص به مثابه یک سنجه اولیه، وضعیت کلی عدالت را در استان‌ها نشان می‌دهد.

شاخص دوم، $TR2$ ، شاخصی جامع‌تر و نظری‌تر است که بر سه بُعد اصلی عدالت اقتصادی استوار شده است: نخست، بهره‌مندی از امکانات عمومی که با متغیرهایی مانند برق، گاز، آب، بودجه عمومی و آموزش سنجیده می‌شود؛ دوم، میزان بهره‌مندی از تولید که با نسبت درآمد خانوار به ارزش افزوده اندازه‌گیری می‌گردد؛ و سوم، عدم توازن درآمدی که با شاخص‌هایی چون جینی، نسبت دهک دهم به دهک اول، اتو-فریکی و فقر نسبی تبیین می‌شود. بدین ترتیب، $TR2$ تصویری چندلایه و دقیق‌تر از عدالت اقتصادی ارائه می‌دهد. همچنین در این پژوهش تأکید شده است که شاخص‌های مذکور در راستای منطق عدالت، به گونه‌ای طراحی شده‌اند که مقادیر بالاتر بیانگر وضعیت بهتر و عادلانه‌تر باشند.

نتایج: یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که عدالت اقتصادی در میان استان‌های ایران به صورت یکنواخت توزیع نشده و الگوی آشکاری از شکاف مرکز-پیرامون در کشور وجود دارد. براساس محاسبات شاخص $TR1$ ، استان‌هایی مانند یزد، تهران و اصفهان در رتبه‌های بالاتر عدالت اقتصادی قرار گرفته‌اند؛ درحالی‌که استان‌هایی مانند کردستان، سیستان و بلوچستان و ایلام در رتبه‌های پایین‌تر قرار دارند. به‌طور مشخص، یزد با امتیاز $۰/۷۸$ ، تهران با $۰/۷۵$ و اصفهان با $۰/۷۲$ در زمره استان‌های پیشرو قرار گرفته‌اند، در مقابل، کردستان با $۰/۴۵$ ، سیستان و بلوچستان با $۰/۴۲$ و ایلام با $۰/۴۰$ در جایگاه‌های انتهایی دیده می‌شوند.

نتایج شاخص $TR2$ نیز در مجموع همان الگوی نابرابر را تأیید می‌کند، با این تفاوت که به دلیل لحاظ شدن ابعاد بیشتری از عدالت، تفاوت میان استان‌ها با دقت بیشتری نمایان می‌شود. در این شاخص نیز یزد و تهران در رتبه‌های بالا قرار دارند؛ درحالی‌که سیستان و بلوچستان با امتیاز $۰/۳۸$ در انتهای جدول جای گرفته است. این امر نشان می‌دهد که برخی استان‌ها ممکن است در یک بُعد وضعیت بهتری داشته باشند؛ اما در بُعد دیگر دچار ضعف جدی باشند. برای مثال، خوزستان در برخی مؤلفه‌ها عملکرد مناسبی دارد؛ اما به دلیل نابرابری درآمدی، در شاخص جامع‌تر $TR2$

رتبه پایین‌تری کسب می‌کند. همچنین، استان‌هایی مانند چهارمحال و بختیاری نشانه‌هایی از بهبود و ظرفیت کاهش شکاف را نشان می‌دهند. به‌طور کلی، نتایج حاکی از آن است که نابرابری اقتصادی در سطح استان‌های ایران در نبود سیاست‌های جبرانی، این شکاف‌ها می‌توانند بازتولید شوند. از این رو، اتکا به شاخص‌های تک‌بعدی برای ارزیابی عدالت، تصویری ناقص از واقعیت ارائه می‌دهد.

بحث و نتیجه‌گیری: بحث اصلی بر این ایده استوار است که رشد اقتصادی به‌تنهایی ضامن عدالت نیست. ممکن است یک استان از نظر تولید یا برخی شاخص‌های اقتصادی رشد کند؛ اما اگر این رشد با توزیع متوازن فرصت‌ها، دسترسی برابر به امکانات عمومی و کاهش نابرابری‌های درآمدی همراه نباشد، عدالت اقتصادی محقق نخواهد شد. از این منظر، توسعه بدون پیوست عدالت منطقه‌ای می‌تواند به تعمیق شکاف‌های موجود بین استان‌های برخوردار و محروم بینجامد. شاخص‌های سنتی مانند جینی، هرچند در سنجش نابرابری مفیدند؛ اما برای فهم چندبعدی عدالت کافی نیستند. شاخص‌های ترکیبی TR1 و TR2 امکان ارزیابی جامع‌تری را فراهم می‌کنند و می‌توانند مبنای مناسبی برای سیاست‌گذاری منطقه‌ای باشند. به‌ویژه TR2، با تلفیق سه بعد اصلی بهره‌مندی از امکانات، سهم از تولید و توازن درآمدی، به درک عمیق‌تری از عدالت اقتصادی در سطح استانی کمک می‌کند. عدالت اقتصادی باید به‌عنوان یک هدف سیاستی مستقل در برنامه‌ریزی منطقه‌ای مورد توجه قرار گیرد. برای تحقق این هدف، پیشنهادهایی همچون تخصیص بودجه بر مبنای شاخص عدالت، ایجاد صندوق توسعه عدالت منطقه‌ای، سرمایه‌گذاری نامتقارن در زیرساخت‌های استان‌های محروم، تقویت حکمرانی چندسطحی، توسعه اشتغال محلی، و اجرای سیاست‌های تأمین اجتماعی و مالیات بر ثروت مطرح شده است. به‌دیگرسخن، عدالت اقتصادی در ایران مستلزم آن است که سیاست‌گذاران از رویکردهای صرفاً رشدمحور عبور کرده و به سمت الگوهای توزیعی و جبرانی حرکت کنند. در جمع‌بندی نهایی، تلفیق مبنای اقتصاد اسلامی با ابزارهای تحلیلی اقتصاد متعارف، امکان ارائه شاخصی بومی و چندبعدی برای سنجش عدالت اقتصادی را فراهم می‌کند. این شاخص می‌تواند نه‌تنها برای ارزیابی وضعیت موجود، بلکه برای طراحی مداخلات سیاستی در جهت کاهش نابرابری‌های منطقه‌ای و تقویت قوام اجتماعی در استان‌های ایران مورد استفاده قرار گیرد.

تقدیر و تشکر: نگارندگان از مرکز آمار ایران، بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران و سایر نهادهای آماری که داده‌های مورد استفاده در این پژوهش را فراهم کرده‌اند، صمیمانه قدردانی

می‌کنند. همچنین از اساتید و داوران گرامی که با پیشنهادهای علمی خود در بهبود کیفیت این پژوهش نقش مؤثری داشته‌اند، سپاسگزاری می‌شود.

تعارض منافع: نویسندگان اعلام می‌کنند که هیچ‌گونه تعارض منافع مالی یا غیرمالی در انجام و انتشار این پژوهش وجود ندارد. این پژوهش مستقل انجام شده و تمامی مراحل آن بدون تأثیرپذیری از منافع شخصی یا سازمانی صورت گرفته است.

واژگان کلیدی: عدالت اقتصادی، اقتصاد اسلامی، شاخص‌های عدالت، شاخص ترکیبی، نابرابری استانی.

طبقه‌بندی JEL: D63, I32, O18, R11

استناد: علیشاهی، محمدجواد، رحیم‌زاده، اشکان و دالمنپور، محمد (۱۴۰۵). عدالت اقتصادی از منظر اسلام و اقتصاد متعارف شاخص‌سازی و اندازه‌گیری آن در استان‌های ایران. مجله جستارهای اقتصادی با رویکرد اسلامی ۲۳(۵۱): ۱۳۷-۱۷۵.

۱. مقدمه

عدالت اقتصادی، به عنوان یکی از ارکان بنیادین توسعه پایدار و ثبات اجتماعی، همواره در مرکز مباحث دانشگاهی و سیاست‌گذاری جهانی قرار داشته و در سال‌های اخیر، با چالش‌های نوظهوری مانند نابرابری‌های تشدیدشده پس از همه‌گیری کرونا و شکاف‌های دیجیتال، بیش از پیش مورد توجه قرار گرفته است (بانک جهانی، ۲۰۲۳؛ برنامه عمران ملل متحد،^۱ ۲۰۲۲). عدالت اقتصادی نه تنها یک هدف اخلاقی، بلکه محتوای اصلی حقوق شهروندی و زمینه‌ساز قدرت حاکمیت محسوب می‌شود. تحقق این مفهوم موجب تقویت انسجام اجتماعی، کاهش نابرابری‌های مخرب، افزایش رضایت عمومی، تحکیم مشروعیت نظام سیاسی و توسعه پایدار اقتصادی می‌شود. در نهایت، عدالت اقتصادی به عنوان یکی از ارکان اساسی جوامع مدرن، نقش کلیدی در ایجاد ثبات سیاسی، اجتماعی و اقتصادی ایفا می‌کند (عزتی و همکاران، ۱۴۰۰). این مفهوم، که در ساده‌ترین تعبیر به توزیع منصفانه منابع، درآمدها و فرصت‌ها اشاره دارد، در عمل با پیچیدگی‌های مفهومی و سنجشی روبه‌روست و نیازمند رویکردهایی است که فراتر از شاخص‌های سنتی مانند ضریب جینی، منحنی لورنز یا نسبت‌های دهکی حرکت کنند؛ زیرا این ابزارها اغلب بر نابرابری درآمدی تمرکز دارند و از ابعاد عمیق‌تر عدالت مانند برابری در دسترسی به فرصت‌ها و حقوق اساسی غفلت می‌ورزند (سن،^۲ ۱۹۹۹؛ میلانویچ،^۳ ۲۰۲۱). عدالت اقتصادی بر چهار اصل فرصت‌های برابر، توزیع منصفانه، مسئولیت اجتماعی و پایداری استوار است. فرصت‌های برابر بر دسترسی یکسان همه افراد به منابع، آموزش و اشتغال و حذف تبعیض‌ها تأکید دارد. توزیع منصفانه به تخصیص عادلانه منابع و ثروت براساس معیارهایی مانند نیاز، شایستگی و مشارکت می‌پردازد. مسئولیت اجتماعی نقش جامعه و دولت را در حمایت از اقشار آسیب‌پذیر برجسته می‌کند. پایداری نیز بر حفظ عدالت اقتصادی در بلندمدت با توجه به حقوق نسل‌های آینده و ملاحظات زیست‌محیطی تأکید دارد (هردگن،^۴ ۲۰۲۴).

اقتصاد متعارف، گرچه ابزارهای قدرتمندی برای اندازه‌گیری ارائه می‌دهد، ولی در جوامعی با

1. UNDP

2. Sen

3. Milanovic

4. Herdegen

پایه‌های ارزشی دینی مانند ایران، یک شکاف تحلیلی ایجاد می‌کند، جایی که عدالت نه تنها یک قرارداد اجتماعی، بلکه یک اصل دینی و غایت‌محور است که بر پایه آیاتی مانند ۲۵ سوره حدید (لَيُقَوِّمَ النَّاسَ بِالْقِسْطِ) بنا شده و ابعاد چندگانه‌ای مانند حق برخورداری برابر از منابع عمومی، سهم‌بری متناسب با مشارکت در تولید، و توازن درآمدی برای جلوگیری از تمرکز ثروت (کنز) و تضمین تکافل اجتماعی را دربرمی‌گیرد (مطهری، ۱۳۵۸؛ صدر، ۱۳۵۷؛ چپرا، ۲۰۲۰).

این دیدگاه اسلامی، با رویکردهای نوین جهانی مانند قابلیت‌های امارت‌یاسن همخوانی دارد؛ اما ریشه دینی و اخلاقی عمیق‌تری ارائه کرده و می‌تواند پلی میان اقتصاد اسلامی و متعارف ایجاد کند و ابزاری نوین برای سنجش عدالت در جوامع اسلامی فراهم آورد؛ به‌ویژه در کشورهایی مانند ایران که تنوع منطقه‌ای و نابرابری استانی چالش‌های اصلی توسعه هستند (حیدری‌خویی و همکاران، ۱۴۰۱؛ صندوق بین‌المللی پول، ۲۰۲۱).

در جمهوری اسلامی ایران، عدالت اقتصادی یک هدف راهبردی است که در اسناد بالادستی مانند قانون اساسی و سیاست‌های کلی اقتصاد مقاومتی برجسته شده، اما ترجمه آن به معیارهای عینی و قابل سنجش همچنان یک چالش اساسی باقی مانده است؛ به‌ویژه در سطح استان‌ها جایی که شکاف‌های منطقه‌ای عمیق، مانند تفاوت شش برابری مصرف سرانه برق بین یزد و کردستان یا نابرابری در دسترسی به گاز طبیعی طی دوره ۱۳۹۱-۱۴۰۰، نشان‌دهنده نابرابری ساختاری در حق برابر از منابع عمومی است (شقایق شهری و همکاران، ۱۴۰۲). می‌توان گفت که عدالت اقتصادی در جمهوری اسلامی ایران، از ابتدای انقلاب اسلامی تاکنون، همواره به‌عنوان یک هدف رسمی و شرعی مورد تأکید بوده است؛ اما تحقق عملی آن، با موانعی جدی مواجه شده است.

گذر از عدالت آرمانی به عدالت عملیاتی، مستلزم بازنگری در سیاست‌ها، توجه به کارآمدی نهادهای اجرایی، و پرهیز از تضاد میان عدالت و رشد اقتصادی است. تنها در چنین شرایطی می‌توان امیدوار بود که عدالت اقتصادی، از سطح شعار به عرصه زندگی مردم راه یابد و به عاملی در جهت پایداری نظام جمهوری اسلامی تبدیل شود (متفکرآزاد و همکاران، ۱۳۹۸).

مسئله اصلی این پژوهش، فقدان یک شاخص ترکیبی بومی شده است که بتواند مبانی نظری اقتصاد اسلامی را با ابزارهای کمی اقتصاد متعارف مانند شاخص‌های جینی، هرفیندال، اتو-فریکی، نابرابری دهک‌ها و خطوط فقر نسبی/ مطلق تلفیق کند و وضعیت عدالت را در ۲۸ استان ایران ارزیابی نماید. جایی که شاخص‌های سنتی ممکن است نابرابری درآمدی را پایین نشان دهند؛ اما نتوانند شکاف در دسترسی به انرژی، آموزش یا بهداشت را آشکار کنند که این امر در استان‌های کمتربرخوردار مانند سیستان و کردستان به تشدید محرومیت و کاهش رشد اقتصادی منجر می‌شود (بانک جهانی، ۲۰۲۳). این مسئله نه تنها از منظر نظری اهمیت دارد؛ زیرا ادبیات موجود اغلب بر شاخص‌های تک‌بعدی تمرکز دارد و از ابعاد اسلامی مانند توازن نسبی و جلوگیری از استثمار غفلت می‌کند؛ بلکه از جنبه سیاستی نیز ضروری است؛ زیرا سیاست‌گذاران نیازمند ابزاری دقیق برای تخصیص منابع، ارزیابی عملکرد استان‌ها و طراحی مداخلات هدفمند مانند توزیع عادلانه بودجه و تقویت نظام تأمین اجتماعی هستند؛ همان‌طور که گزارش‌های اخیر نشان می‌دهد رشد اقتصادی بدون عدالت توزیعی پایدار نیست (برنامه عمران ملل متحد، ۲۰۲۲؛ میلانویچ، ۲۰۲۱).

ضرورت این تحقیق از سه زاویه برجسته می‌شود: نخست، ضرورت نظری برای غنی‌سازی ادبیات با ادغام اصول اسلامی مانند تکافل و قوام جامعه (از نهج البلاغه) با مدل‌های جهانی مانند اصل تفاوت راولز، که می‌تواند نوآوری‌هایی در شاخص‌سازی ایجاد کند (چپرا، ۲۰۲۰)؛ دوم، ضرورت سیاستی برای فراهم آوردن شاخصی که عدالت اقتصادی در سطح استانی را ارزیابی کند و پیشنهادهایی برای کاهش نابرابری‌های چندبعدی ارائه دهد؛ مانند سرمایه‌گذاری نامتقارن در زیرساخت‌های استان‌های محروم؛ و سوم، ضرورت تجربی برای تحلیل داده‌های پانل استانی که الگوهای نابرابری را در ابعاد درآمد، فرصت و کارایی تخصیصی آشکار می‌کند و کانون‌های بی‌عدالتی را شناسایی می‌کند. براساس تجربیات جهانی در کشورهای مشابه مانند هند یا برزیل که شاخص‌های ترکیبی عدالت را برای سیاست‌گذاری منطقه‌ای به کار گرفته‌اند (صندوق بین‌المللی پول، ۲۰۲۱).

باتوجه به این مسئله و ضرورت‌ها، پژوهش حاضر به دنبال پاسخگویی به سؤال اصلی است که چگونه می‌توان براساس تلفیق مبانی نظری اقتصاد اسلامی و معیارهای اقتصاد متعارف، یک شاخص ترکیبی برای سنجش و رتبه‌بندی وضعیت عدالت اقتصادی در استان‌های ایران طراحی کرد، و در این راستا،

سؤالات فرعی مانند مؤلفه‌های کلیدی عدالت اسلامی (مانند حق برابر از منابع و توسعه یافتگی در تولید) که قابلیت سنجش کمی دارند، وضعیت توزیع این شاخص طی دوره ۱۳۹۱-۱۴۰۰، و تفاوت آن با شاخص‌های سنتی مانند ضریب جینی در رتبه‌بندی استان‌ها را بررسی می‌کند. در این راستا، نخست، به ادبیات نظری و تجربی مرتبط به این موضوع می‌پردازیم. سپس با مطرح نمودن روش تحقیق، ابزار گردآوری داده‌ها و تجزیه و تحلیل داده‌ها پرداخته می‌شود.

۲. مبانی نظری

در اقتصاد متعارف، عدالت اغلب به‌عنوان تعادلی بین کارایی تخصیصی و توزیع عادلانه منابع تعریف می‌شود؛ جایی که دیدگاه‌های کلاسیک مانند آدام اسمیت بر سازوکار بازار آزاد تأکید دارند که در شرایط رقابت کامل، به تخصیص کارای پارتو منجر می‌شود و توزیع اولیه درآمدها را براساس بهره‌وری نهایی عوامل تولید «عادلانه» می‌شمارد؛ اما این رویکرد با چالش‌هایی مانند نابرابری ساختاری روبه‌روست که اقتصاددانانی مانند آرتور پیگو (۱۹۲۰) با معرفی مفاهیم اثرات خارجی و کالاهای عمومی، زمینه را برای مداخله دولتی در توزیع مجدد فراهم کردند تا عدالت توزیعی را تقویت کنند.

توسعه این مفهوم در اقتصاد رفاه، با ابزارهایی مانند شاخص‌های اتکینسون (۱۹۷۰) و ضریب جینی (۱۹۱۲)، بر اندازه‌گیری نابرابری درآمدهای تمرکز دارد؛ اما آمارتیا سن (۱۹۹۹) با رویکرد قابلیت‌ها، عدالت را فراتر از منابع مادی، در برابری فرصت‌های اساسی برای دستیابی به رفاه انسانی تعریف می‌کند و استدلال می‌ورزد که عدالت واقعی در قابلیت‌های افراد برای زندگی مطلوب نهفته است، نه صرفاً در برابری درآمد. این دیدگاه در گزارش‌های اخیر مانند گزارش توسعه انسانی سازمان ملل (۲۰۲۲) برجسته شده که نشان می‌دهد شاخص‌های چندبعدی عدالت باید ابعاد غیراقتصادی مانند آموزش و سلامت را ادغام کنند تا نابرابری‌های جهانی در اقتصادهای نوظهور را بهتر آشکار کنند (برنامه عمران ملل متحد، ۲۰۲۲؛ میلانویچ، ۲۰۲۱).

جان رالز (۱۹۷۱) با اصل تفاوت، نابرابری را تنها در صورتی موجه می‌داند که به نفع محروم‌ترین اقشار باشد و این امر را پایه‌ای برای عدالت اجتماعی قرار می‌دهد؛ درحالی‌که گزارش‌های سازمان همکاری و توسعه اقتصادی (۲۰۲۲) بر ضرورت تلفیق عدالت با پایداری تأکید دارند و نشان می‌دهند

که سیاست‌های توزیعی می‌توانند بدون آسیب به کارایی، نابرابری را کاهش دهند (سازمان همکاری و توسعه اقتصادی، ۲۰۲۲^۱؛ بانک جهانی، ۲۰۲۳).

باوجوداین، این رویکردهای متعارف عمدتاً سکولار و انسان‌محور هستند و از مبانی ارزشی دینی غفلت می‌کنند، که این شکاف را با ورود به اقتصاد اسلامی می‌توان پر کرد؛ جایی که عدالت (عدل و قسط) نه تنها یک ابزار اقتصادی، بلکه یک اصل دینی و غایت‌محور تلقی می‌شود و بر پایه قرآن کریم (مانند آیه ۲۵ سوره حدید که عدالت را هدف بعثت انبیا می‌داند و آیه ۹۰ سوره نحل که بر اقامه قسط فرمان می‌دهد) و احادیث امام علی (علیه السلام) در نهج‌البلاغه - که عدالت را «رأس ایمان و مجمع خیرات» می‌شمارد و تأکید می‌کند که عدالت هر چیز را در جایگاه خود قرار می‌دهد و برتر از بخشندگی است؛ زیرا توازن اجتماعی را تضمین می‌کند - بنا شده است (مطهری، ۱۳۵۸؛ صدر، ۱۳۵۷؛ چیرا، ۲۰۲۰).

در اقتصاد متعارف، کارایی به معنای تخصیص بهینه منابع برای حداکثرسازی مطلوبیت است؛ به‌گونه‌ای که بهبود وضعیت یک فرد بدون بدتر شدن وضعیت دیگران ممکن نباشد. اما در اقتصاد اسلامی، افزون‌بر کارایی، عدالت توزیعی نیز اهمیت دارد؛ به‌این‌معناکه منابع باید به شکلی توزیع شوند که نابرابری‌ها و شکاف‌های اقتصادی و اجتماعی کاهش یابد. بنابراین، تحقق عدالت اقتصادی در اقتصاد اسلامی ممکن است مستلزم بازتوزیع منابع اولیه برای کاهش نابرابری‌ها باشد (حاجی‌آبادی و همکاران، ۱۳۹۹).

راهکارهای قرآن برای تحقق عدالت اقتصادی در تولید شامل تشویق به تعاون و همکاری در فرآیندهای اقتصادی، مبارزه با فساد و انحصار، توزیع عادلانه ثروت و توجه به حقوق کارگران است. این اصول همگی به‌منظور ایجاد جامعه‌ای عادلانه و متعادل که در آن فرصت‌های اقتصادی به‌طور برابر میان مردم تقسیم شود، طراحی شده‌اند (علوی‌مهر، ۱۴۰۰). مبانی کلامی اسلامی بر این باورند که عدالت اقتصادی نه تنها برای رفع مشکلات معیشتی انسان‌ها ضروری است، بلکه برقراری آن در جامعه، به‌عنوان یکی از شاخص‌های اجرایی دستورات الهی، موجب تحقق یک جامعه سالم، متعادل و پایدار خواهد شد (معلمی، ۱۴۰۲).

اسلام بر مشارکت فعال افراد در تولید و توزیع ثروت تأکید دارد و بهره‌مندی از منابع را منوط به

تلاش و شایستگی می‌داند. این رویکرد با هدف توزیع عادلانه ثروت، کاهش فقر و کاهش نابرابری‌های اجتماعی دنبال می‌شود (محمدیگی، ۱۴۰۲). در این پارادایم، عدالت اقتصادی سه معیار کلیدی و قابل‌سنجش را دربرمی‌گیرد که چهارچوب مفهومی جامعی را تشکیل می‌دهند: نخست، حق برخورداری برابر از فرصت‌ها و منابع عمومی، که براساس اصول توزیعی اسلامی تعریف می‌شود و به دنبال تأمین حقوق بنیادین همه افراد جامعه بدون تبعیض است؛ زیرا منابع طبیعی و عمومی را امانتی الهی می‌داند که باید برای همگان قابل‌دسترسی باشد و هرگونه تمرکز ثروت (کنز) را محکوم می‌کند تا از محرومیت ساختاری جلوگیری شود؛

دوم، سهم‌بری متناسب با مشارکت در تولید، که برپایه عدل طبیعی استوار است و به معنای اعطای سهم عادلانه به افراد براساس میزان و کیفیت تلاششان در فرآیندهای اقتصادی است، که این امر نه تنها انگیزه تولید را حفظ می‌کند بلکه از استثمار جلوگیری می‌نماید و با اصول تکافل اجتماعی همخوانی دارد؛ و سوم، قوام جامعه و توازن درآمدی، که شامل کارایی تخصیصی و پایداری اجتماعی می‌شود و بر جلوگیری از نابرابری‌های مخرب تأکید دارد تا جامعه به‌عنوان یک کل منسجم باقی بماند؛ جایی که توازن درآمدی نه تنها توزیع را عادلانه می‌کند، بلکه پایداری اقتصادی را از طریق کاهش تنش‌های اجتماعی تضمین می‌نماید (حیدری‌خویی و همکاران، ۱۴۰۱؛ شقاقی شهری و همکاران، ۱۴۰۲).

این معیارها، که ریشه در تحلیل‌های فقهی و فلسفی دارند، می‌توانند با شاخص‌های متعارف تلفیق شوند تا چهارچوبی نوین برای سنجش عدالت ایجاد کنند؛ همان‌طور که در سیاست‌های کلی اقتصاد مقاومتی بر عدالت‌بنیانی اقتصاد تأکید شده و آن را شامل ارتقاء درآمد طبقات کم‌درآمد، توسعه کارآفرینی و سهم‌بری عادلانه در زنجیره تولید تعریف می‌کند (خاکیموف و همکاران، ۲۰۲۳؛ نقی، ۱۴۰۱). از دیدگاه اسلامی، بهره‌مندی افراد از منابع باید متناسب با شایستگی و نیاز آنها باشد و جامعه مسئول تأمین رفاه عمومی و نسل‌های آینده است. این رویکرد به شکل‌گیری اقتصادی عادلانه و پایداری و جلوگیری از بهره‌برداری ناعادلانه از منابع کمک می‌کند (شاکری و همکاران، ۱۳۹۸). تلفیق این دو رویکرد - متعارف با تمرکز بر کارایی و توزیع کمی، و اسلامی با تأکید بر ابعاد اخلاقی و دینی امکان ایجاد شاخص‌های ترکیبی را فراهم می‌آورد که فراتر از نابرابری درآمدی، به سنجش تحقق عدالت چندبعدی بپردازد.

۳. پیشینه تحقیق

پیشینه تحقیق در این حوزه، غنای ادبیاتی را نشان می‌دهد که از مطالعات کلاسیک تا تحقیقات معاصر گسترش یافته، اما هم‌زمان شکاف‌هایی را برجسته می‌کند که نیاز به رویکردهای تلفیقی نوین را ضروری می‌کند؛ برای نمونه، پیکتی^۱ (۲۰۱۴) در تحلیل نابرابری جهانی، بر تمرکز ثروت در کشورهای پیشرفته تمرکز دارد و شاخص‌هایی مانند ضریب جینی و نسبت دهک‌ها را برای نشان دادن شکاف‌های درآمدی به کار می‌گیرد؛ اما از ابعاد فرهنگی و دینی غفلت می‌کند؛ درحالی‌که استیگلitz^۲ (۲۰۱۲) بر نقش سیاست‌های دولتی در کاهش نابرابری تأکید دارد و شواهد تجربی از اقتصادهای نوظهور را ارائه می‌دهد که نشان‌دهنده تأثیر مداخلات توزیعی بر پایداری اجتماعی است. در سطح بین‌المللی، گزارش‌های بانک جهانی (۲۰۲۳) عدالت را در چهارچوب توسعه پایدار بررسی کرده و شاخص‌های چندبعدی را برای ارزیابی نابرابری منطقه‌ای پیشنهاد می‌دهند؛ جایی که مطالعات مانند میلانویچ^۳ (۲۰۲۱) بر ضرورت ابزارهای نوین برای اندازه‌گیری نابرابری جهانی پس از همه‌گیری تأکید دارد و نشان می‌دهند که شاخص‌های سنتی مانند منحنی لورنز کافی نیستند (بانک جهانی، ۲۰۲۳؛ میلانویچ، ۲۰۲۱).

اوسیپوف و همکاران (۲۰۲۳) با ارائه روشی تحلیلی، کیفیت درآمد را شاخصی برای سنجش عدالت اجتماعی دانسته و نشان می‌دهند که درآمد عادلانه باید موجب ارتقای کیفیت زندگی و سطح شادمانی جامعه شود. تحقیقات اسلامی مانند آثار چپرا (۲۰۲۰) عدالت را در اقتصاد پس‌پاندمی تحلیل می‌کنند و بر اصول تکافل و جلوگیری از تمرکز ثروت تمرکز دارند. میشچوک و همکاران (۲۰۱۹) با تکیه بر نظریه‌های عدالت، شاخص جامعی برای سنجش عدالت اجتماعی ارائه کردند که شامل حقوق اساسی و توزیع دستاوردهای اجتماعی-اقتصادی است. این شاخص برای ۱۶ کشور اتحادیه اروپا و با استفاده از داده‌های گزارش رقابت‌پذیری جهانی محاسبه شد.

نتایج نشان داد رهبری و کارایی اقتصادی کشورها با سطح عدالت اجتماعی رابطه نزدیکی دارد؛ اما اثربخشی سیاست‌های توزیع دولتی فراتر از حداقل‌های اجتماعی ضعیف‌تر از حمایت‌های نهادی و تضمین حقوق اساسی است. این پژوهش روشی برای شناسایی ظرفیت‌های بهبود سیاست‌های توزیعی

1. Piketty

2. Stiglitz

3. Milanovic

و تحلیل ارتباط عدالت اجتماعی و موفقیت اقتصادی ارائه می‌کند. در ادبیات داخلی، شقایق شهری و همکاران (۱۴۰۲) عدالت را ذیل اقتصاد مقاومتی بررسی کرده و بر ضرورت شاخص‌های بومی شده برای ارزیابی توزیع درآمد و امکانات تأکید دارند. در مطالعه‌شان با طراحی الگوی مفهومی عدالت اقتصادی مبتنی بر ادبیات سیاست‌های کلی اقتصاد مقاومتی سعی شده ارزیابی راهبردی از میزان تحقق عدالت اقتصادی بر پایه اهداف کلان، عوامل حیاتی موفقیت و شاخص‌های کلیدی عملکردی به عمل آید.

حیدری‌خویی و همکاران (۱۴۰۱) عدالت اقتصادی را یکی از ارکان اصلی عدالت در اسلام دانسته و با روش توصیفی-تحلیلی و کتابخانه‌ای، مفهوم عدالت اقتصادی، جایگاه آن در اقتصاد اسلامی، راه‌های تحقق و موانع آن را بررسی کرده‌اند. نقی (۱۴۰۱) عدالت اقتصادی در اسلام را و حیانی، جامع و عامل حیات اجتماعی دانسته و آن را برتر از الگوهای محدود و مادی اقتصاد متعارف می‌داند که توان تحقق عدالت واقعی را ندارند. خاندوزی و همکاران (۱۳۹۷) با ارائه الگویی ریاضی مبتنی بر عقلانیت جامع نشان می‌دهند که مشارکت داوطلبانه کارفرمایان در سود، نسبت به مداخلات دستوری دولت، راهکاری کارآمدتر برای تحقق عدالت و بهبود رفاه نیروی کار است.

باوجوداین، پیشینه موجود اغلب به شاخص‌های تک‌بعدی بسنده می‌کند و از تلفیق عمیق مبانی ارزشی با روش‌شناسی کمی غفلت می‌کند، که این امر شکاف مهمی ایجاد کرده و پژوهش حاضر را به‌سمت طراحی شاخص‌های ترکیبی سوق می‌دهد که ابعاد چندگانه عدالت را در سطح منطقه‌ای پوشش دهد و به سیاست‌گذاری‌های عملی مانند تخصیص منابع مبتنی بر عدالت تبدیل شود. در مجموع، این پیشینه بر ضرورت رویکردی یکپارچه تأکید دارد که عدالت را از منظر تلفیقی بررسی کند و نوآوری‌هایی مانند شاخص‌های ترکیبی را برای پر کردن شکاف‌های موجود پیشنهاد دهد، تا درک عمیق‌تری از پویایی‌های عدالت در اقتصادهای در حال توسعه فراهم آید.

۴. روش‌شناسی تحقیق

این پژوهش به‌دنبال ارائه ابزاری عملی برای سنجش عدالت اقتصادی در سطح استان‌های ایران می‌باشد؛ درحالی‌که از نظر ماهیت، با رویکرد کمی عمل می‌کند تا وضعیت موجود را توصیف و روابط را تحلیل

نماید، و جامعه آماری آن شامل ۲۸ استان^۱ کشور در بازه زمانی ۱۳۹۱ تا ۱۴۰۰ است که از داده‌های استانی در طول زمان (۱۳۹۱-۱۴۰۰) به‌منظور تحلیل توصیفی روندها و مقایسه‌های بین‌استانی استفاده شده است تا تحلیل‌های دقیق‌تری از روندها و تفاوت‌های استانی به دست آید.

منابع گردآوری داده‌ها عمدتاً شامل سالنامه‌های آماری استانی مرکز آمار ایران، گزارش‌های بانک مرکزی، و داده‌های برنامه توسعه سازمان ملل متحد می‌شود که امکان دسترسی به اطلاعات معتبر و بروز را فراهم می‌کند (بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران، ۱۴۰۲؛ مرکز آمار ایران، ۱۴۰۱؛ برنامه عمران ملل متحد، ۲۰۲۲). در عملیاتی‌سازی معیارها و تعریف متغیرهای پایه، برای تحلیل چندبعدی عدالت اقتصادی ابتدا مجموعه‌ای جامع از متغیرها بر اساس سه معیار نظری پژوهش تعریف و از بین آنها تعدادی محاسبه می‌شود.

در معیار اول که بر حق برخورداری برابر از منابع، امکانات و فرصت‌های عمومی تمرکز دارد، متغیرهایی مانند سرانه بودجه عمومی استان، سرانه تسهیلات بانکی، سرانه مصرف برق، درصد برخورداری از گاز، آب و تلفن، نرخ باسوادی، سرانه تخت بیمارستانی و شاخص توسعه انسانی در نظر گرفته می‌شود تا دسترسی همگانی به امکانات اساسی را بسنجد و نشان دهد چگونه توزیع عادلانه این منابع می‌تواند توازن اقتصادی جامعه را حفظ کند؛ درحالی‌که معیار دوم بر سهم‌بری متناسب با مشارکت در تولید تأکید دارد و شاخص‌هایی مانند نسبت درآمد (یا هزینه) خانوارها به ارزش افزوده استان محاسبه شده که نشان‌دهنده تناسب بین تلاش تولیدی و سهم دریافتی است.

منظور از خانوار در این شاخص، واحد اقتصادی دریافت‌کننده عواید عوامل تولید است. خانوارها به‌طور مستقیم به‌عنوان عامل تولید در فرآیند تولید مشارکت ندارند؛ بلکه به‌عنوان دارندگان نیروی کار (از طریق اشتغال اعضا) و در برخی موارد دارندگان سرمایه (از طریق مالکیت دارایی‌های فیزیکی و مالی)، عواید حاصل از فعالیت‌های تولیدی را دریافت می‌کنند. از این‌رو، نسبت درآمد (یا هزینه) خانوارها به ارزش افزوده استان، شاخصی برای سنجش میزان تناسب بین مشارکت عوامل تولید متعلق به خانوارها و سهم دریافتی آن‌ها از منافع تولید در سطح منطقه‌ای محسوب می‌شود.

۱. تعداد استان‌های مورد مطالعه ۲۸ استان است. به‌دلیل فقدان داده‌های کامل و یکپارچه در برخی شاخص‌های رفاهی و اقتصادی در بازه زمانی ۱۳۹۱-۱۴۰۱ برای استان‌های البرز، خراسان شمالی و خراسان جنوبی، این استان‌ها از محاسبات نهایی حذف شدند.

معیار سوم، که توازن و تکافل اجتماعی را با مقابله با فقر پیگیری می‌کند، شامل شاخص‌هایی مانند ضریب جینی، شاخص تایل، شاخص هرفیندال، نسبت‌های دهکی، شاخص اتکینسون، شاخص آمارتیا سن و شاخص اتنو-فریکی می‌شود که ابعاد مختلف نابرابری را پوشش می‌دهند و براساس ایده‌هایی مانند جلوگیری از شکاف درآمدی زیاد بین گروه‌ها ساخته شده‌اند و شاخص‌های فقر همانند نرخ فقر مطلق، نرخ فقر نسبی و شکاف فقر را شامل می‌شود تا حداقل معیشت افراد را تضمین کند و بعدهایی از عدالت اسلامی مانند قوام جامعه را اندازه‌گیری نماید (صدر، ۱۳۵۷؛ مطهری، ۱۳۵۸؛ برنامه عمران ملل متحد، ۲۰۲۲).

در مرحله نرمال‌سازی متغیرها، تمام متغیرهای پایه پیش از هرگونه تجمیع با روش Min-Max به مقادیر بی‌بعد در بازه صفر تا یک تبدیل می‌شوند تا مقایسه‌پذیری بین آنها فراهم آید، و برای متغیرهای نامطلوب مانند نرخ فقر، شاخص سن، شاخص اتنو-فریکی و سایر شاخص‌های نابرابری از رویکرد معکوس استفاده می‌شود تا در همه موارد مقدار بالاتر به معنای وضعیت بهتر و عدالت بیشتر باشد، و این فرآیند امکان ادغام متغیرها را فراهم می‌کند و با استانداردهای بین‌المللی همخوانی دارد (اتکینسون، ۱۹۷۰؛ میلانویچ، ۲۰۱۶).

در ساخت شاخص‌های ترکیبی نهایی عدالت اقتصادی، برای ارزیابی وضعیت عدالت از دو منظر متفاوت یعنی یک نمای کلی و یک نمای جامع نظری، دو شاخص ترکیبی متمایز طراحی می‌شود که اولی شاخص ترکیبی اول یا TR1 است و یک نمای کلی و قدرتمند از وضعیت عدالت ارائه می‌دهد که مستقیماً از میانگین حسابی ساده چهار شاخص کلیدی و منتخب از هر سه بعد اصلی عدالت ساخته شده و انتخاب این چهار شاخص به دلیل اهمیت مفهومی و پوشش‌دهی ابعاد مختلف مانند رفاه، فرصت، فقر و نابرابری صورت گرفته، و مؤلفه‌های آن شامل شاخص توسعه انسانی به‌عنوان نماینده بعد فرصت‌ها و قابلیت‌های انسانی، شاخص رفاه آمارتیا سن به‌عنوان نماینده ترکیبی از فقر و نابرابری، نرخ فقر مطلق به‌عنوان نماینده تأمین حداقل نیازهای اساسی، و شاخص اتنو-فریکی به‌عنوان نماینده بعد نابرابری توزیع درآمد می‌شود، و پس از نرمال‌سازی هر یک از این چهار متغیر و معکوس‌سازی متغیرهای نامطلوب، شاخص TR1 با وزن برابر برای هر مؤلفه محاسبه می‌شود تا تعادلی ساده و مؤثر ایجاد کند، و دوم شاخص ترکیبی TR2 که این شاخص ترکیبی متشکل از چندین مؤلفه یا شاخص است

و هرکدام از این شاخص‌ها خود براساس یک نظریه از نظریات عدالت ساخته شده‌اند، و مؤلفه اول بهره‌مندی از امکانات عمومی است که شامل مصرف سرانه برق، مصرف سرانه گاز، مصرف سرانه آب، سرانه بودجه عمومی و شاخص آموزش، نسبت دانش‌آموز به معلم می‌باشد.

براساس معیار اول یعنی حق برخورداری برابر از منابع و امکانات و فرصت‌های عمومی، و مؤلفه دوم میزان بهره‌مندی از تولید که نسبت درآمد خانوارها به ارزش افزوده است. براساس معیار دوم یعنی بهره‌برداری از تولید و منافع آن در حد ارزش افزوده‌ای که هر عامل حاصل کرده است، و مؤلفه سوم عدم توازن درآمدی که خود شامل چهار شاخص ضریب جینی استان‌ها، شاخص نسبت سهم‌بری دهک دهم به دهک اول، شاخص V اتوفریکی و شاخص فقر نسبی می‌باشد. براساس معیار سوم یعنی حق برخورداری برابر از درآمد یا توازن درآمدهاست (بانک جهانی، ۲۰۲۳). در نهایت، این روش شناسی امکان رتبه‌بندی استان‌ها و شناسایی شکاف‌های عدالت را فراهم می‌کند و با استفاده از داده‌های پانل و نرم‌افزارهای آماری، تحلیل‌های توصیفی و تحلیلی را برای سیاست‌گذاری‌های توسعه منطقه‌ای پشتیبانی می‌نماید.

۵. یافته‌های تحقیق

یافته‌های این پژوهش، براساس شاخص ترکیبی (TR1 و TR2) طراحی شده که تقریباً هر سه معیار را پوشش می‌دهند و امکان رتبه‌بندی استان‌ها و مقایسه آنها را فراهم می‌آورند. یافته‌ها نشان‌دهنده توزیع نامتوازن عدالت اقتصادی در سطح استان‌هاست؛ جایی که شکاف‌های معنادار بین استان‌های مرکزی و برخوردار (مانند تهران، اصفهان و یزد) و استان‌های مرزی و کمتربرخوردار (مانند کردستان، سیستان و بلوچستان و ایلام) برجسته می‌شود که این امر با گزارش‌های جهانی مانند گزارش توسعه انسانی سازمان ملل (برنامه عمران ملل متحد، ۲۰۲۲) همخوانی دارد و بر ضرورت ابزارهای سنجشی بومی شده تأکید می‌کند.

۵-۱. معیار اول؛ حق برخورداری برابر از منابع و امکانات عمومی

آمار توصیفی نشان می‌دهد که دسترسی به امکانات اساسی مانند آب، برق، گاز شهری، تلفن، آموزش و بهداشت در طول دوره مورد بررسی افزایش یافته، اما این گسترش به شکلی ناعادلانه رخ داده و فاصله طبقاتی در استفاده از فرصت‌های عمومی را تشدید کرده است. برای مثال، مصرف سرانه برق در استان‌ها

از حداقل ۹۴۰ کیلووات ساعت در سال ۱۳۹۱ (کردستان) به ۱۵۰۴ کیلووات ساعت در سال ۱۴۰۰ رسیده، که رشدی حدود ۶۳ درصدی را نشان می‌دهد. باوجوداین، مقایسه استان‌ها حاکی از نابرابری شدید است.

مصرف برق سرانه در یزد تقریباً ۵/۷ برابر کردستان در سال ۱۳۹۱ بوده و این شکاف به ۶ برابر در سال ۱۴۰۰ رسیده، که این امر با اصول اسلامی برخورداری برابر (مانند تأکید بر امانت الهی بودن منابع طبیعی) مغایرت دارد. لازم به تأکید است که مصرف برق سرانه گزارش‌شده، ناظر بر کل مصرف نهایی برق در سطح استان (شامل بخش‌های خانگی، صنعتی و خدماتی) است. ازاین‌رو، بخشی از شکاف مشاهده‌شده، به‌ویژه در مورد استان یزد، می‌تواند بازتاب تمرکز بالاتر صنایع انرژی‌بر و فعالیت‌های تولیدی در این استان باشد و نه صرفاً تفاوت در الگوی مصرف خانوارها.

باوجوداین، تداوم و افزایش این شکاف در طول زمان، حتی با در نظر گرفتن ساختار تولیدی استان‌ها، حاکی از نابرابری فضایی قابل‌توجه در شدت استفاده از منابع انرژی و تمرکز فعالیت‌های اقتصادی است. همچنین، میانگین مصرف برق سرانه در سه استان برخوردار (یزد، خوزستان و بوشهر) چهار برابر سه استان کمتربرخوردار (کردستان، کهگیلویه و بویراحمد و ایلام) است. استان اصفهان با رشد ۳/۵ برابری مصرف برق سرانه (از ۲۵۳۵ به ۸۶۵۹ کیلووات ساعت) بیشترین پیشرفت را داشته، درحالی‌که خوزستان (رشد ۰/۹ برابری) و ایلام (۱/۲ برابری) کمترین را نشان می‌دهند، که این الگوها توسعه صنعتی و اقلیمی را منعکس می‌کنند؛ اما نابرابری منطقه‌ای را برجسته می‌کنند.

به‌طور مفهومی، این شکاف‌ها نشان‌دهنده عدم‌توازن در توزیع منابع عمومی است؛ جایی که استان‌های صنعتی مانند یزد از زیرساخت‌های پیشرفته بهره می‌برند؛ درحالی‌که استان‌های مرزی مانند کردستان با محدودیت‌های جغرافیایی و سرمایه‌گذاری کم مواجه هستند، که این امر با گزارش بانک جهانی (۲۰۲۳) در مورد نابرابری دسترسی به انرژی در کشورهای درحال‌توسعه همسو است.

باید تأکید کرد که حامل‌های انرژی دیگر (مانند گاز، آب و بنزین) تقریباً همین تقسیم‌بندی و الگوی مصرف برق را در استان‌ها دنبال می‌کنند؛ یعنی استان‌های مرکزی و صنعتی (مانند یزد، تهران، اصفهان و خوزستان) در صدر قرار دارند و استان‌های مرزی و کمترتوسعه‌یافته (مانند کردستان، سیستان و بلوچستان، ایلام و کهگیلویه و بویراحمد) در پایین، و بقیه استان‌ها در میانه طیف.

برای مثال، در مصرف سرانه گاز، الگوی مشابهی مشاهده می‌شود: یزد با مصرف ۶۳۳۱ مترمکعب در سال ۱۴۰۰ (رشد ۷۹ درصدی از ۳۵۳۹ در ۱۳۹۱) رتبه اول را دارد؛ در حالی که سیستان و بلوچستان تنها ۵۰۱ مترمکعب در سال ۱۴۰۰ را نشان می‌دهد، و شکاف حدود ۱۲ برابری را ایجاد می‌کند که به دلیل زیرساخت‌های گازی بهتر در استان‌های مرکزی و محدودیت‌های اقلیمی در مناطق خشک است. مصرف سرانه آب نیز همین منوال را دارد: اصفهان با ۲۵۰ لیتر روزانه در سال ۱۴۰۰ (به دلیل سدسازی و صنایع) در بالا قرار دارد، در مقابل سیستان و بلوچستان با ۱۰۰ لیتر (تأثیر خشکسالی) در پایین، که این تفاوت دسترسی به منابع حیاتی را برجسته می‌کند.

اما در مورد مصرف بنزین، آمار نشان می‌دهد که مصرف سرانه بنزین نیز الگوی مشابهی دارد. با استان‌های برخوردار مانند تهران (۳۵۰ لیتر سالانه در ۱۴۰۰، رشد ۴۰ درصدی از ۱۳۹۱ به دلیل ترافیک شهری و وسایل نقلیه بیشتر) و خوزستان (۳۲۰ لیتر، به دلیل صنایع حمل‌ونقل) در صدر، و استان‌های پایین مانند کردستان (۱۵۰ لیتر، رشد کند به دلیل جاده‌های ضعیف و بیکاری) و ایلام (۱۴۰ لیتر) در انتها؛ این الگو نشان‌دهنده وابستگی مصرف بنزین به توسعه حمل‌ونقل و اقتصاد است؛ جایی که چهار استان بالا (یزد ۳۴۰ لیتر، تهران ۳۵۰، اصفهان ۳۰۰، خوزستان ۳۲۰) بیش از ۲ برابر چهار استان پایین (کردستان ۱۵۰، سیستان و بلوچستان ۱۳۰، ایلام ۱۴۰، کهگیلویه و بویراحمد ۱۶۰) مصرف دارند، و استان‌های میانی مانند فارس یا مازندران (۲۵۰-۲۰۰ لیتر) در وسط قرار می‌گیرند، که این نابرابری با گزارش سازمان توسعه و همکاری اقتصادی (۲۰۲۲) در مورد تأثیر زیرساخت‌های انرژی بر عدالت منطقه‌ای همخوانی دارد.

در ادامه، سرانه بودجه عمومی (تخصیص بودجه دولتی به ازای هر نفر) نیز بخشی کلیدی از این معیار است و الگوی مشابهی را نشان می‌دهد. استان‌های مرکزی مانند تهران با سرانه بودجه حدود ۱۵ میلیون تومان در سال ۱۴۰۰ که رشدی نزدیک به ۶۰ درصد نسبت به سال ۱۳۹۱ داشته است، در سطوح بالاتر قرار دارند. لازم به تأکید است که بخشی از این تفاوت، ناشی از تمرکز سازمان‌های مرکزی، وزارتخانه‌ها و نهادهای ملی در تهران و ثبت بودجه آنها در قالب اعتبارات استانی این استان است.

باوجوداین، تداوم و شدت این تمرکز اداری-بودجه‌ای موجب تخصیص نامتوازن منابع عمومی در سطح منطقه‌ای شده و در مقایسه با استان‌های مرزی مانند سیستان و بلوچستان با سرانه حدود ۶ میلیون

تومان، شکافی نزدیک به ۲.۵ برابر را رقم زده است که از منظر عدالت توزیعی قابل تأمل است. چهار استان بالا یعنی تهران (۱۵ میلیون)، اصفهان (۱۳ میلیون، به دلیل صنایع)، یزد (۱۲ میلیون) و خوزستان (۱۱ میلیون، نفتی)؛ چهار استان پایین یعنی سیستان و بلوچستان (۶ میلیون)، کردستان (۷ میلیون)، ایلام (۶.۵ میلیون) و کهگیلویه و بویراحمد (۷ میلیون)؛ استان‌های میانی مانند خراسان رضوی (۹ میلیون) در وسط.

اما در بهداشت و آموزش: در دسترسی به بهداشت (مانند تعداد تخت بیمارستان به ازای هزار نفر)، یزد با نسبت ۲/۵ تخت (رشد ۳۰ درصدی) برتر است، در مقابل کردستان با ۱/۲ تخت در پایین، و شکاف نشان‌دهنده نابرابری در سرمایه‌گذاری بهداشتی است. در آموزش (نسبت دانش‌آموز به معلم)، تهران با ۱۸:۱ بهترین است، سیستان و بلوچستان با ۳۰:۱ بدترین، و چهار استان بالا (یزد ۱۹:۱، تهران ۱۸:۱، اصفهان ۲۰:۱، خوزستان ۲۱:۱) حدود ۱.۵ برابر بهتر از چهار استان پایین (کردستان ۲۸:۱، سیستان و بلوچستان ۳۰:۱، ایلام ۲۹:۱، کهگیلویه و بویراحمد ۲۸:۱) عمل می‌کنند، که این امر با گزارش برنامه عمران ملل متحد (۲۰۲۲) همسو است و بر تأثیر آموزش بر عدالت تأکید دارد.

در نهایت، شاخص توسعه انسانی^۱ به عنوان معیاری جامع، این الگورا تأیید می‌کند: یزد با شاخص توسعه انسانی ۰/۸۵ در ۱۴۰۰ (رشد از ۰/۷۸ در ۱۳۹۱) در بالا، سیستان و بلوچستان با ۰/۶۲ در پایین، و چهار استان بالا (یزد ۰/۸۵، تهران ۰/۸۳، اصفهان ۰/۸۰، خوزستان ۰/۷۸) نشان‌دهنده توسعه یکپارچه هستند؛ در حالی که چهار استان پایین (سیستان و بلوچستان ۰/۶۲، کردستان ۰/۶۵، ایلام ۰/۶۴، کهگیلویه و بویراحمد ۰/۶۳) محرومیت ساختاری را برجسته می‌کنند. استان‌های میانی مانند فارس (۰/۷۲) در وسط قرار دارند. این شاخص‌ها با هم نشان می‌دهند که دلایل ساختاری مانند تمرکز بودجه و زیرساخت‌ها (خان و همکاران^۲، ۲۰۲۲) نابرابری را پایدار نگه می‌دارند.

1. HDI

2. Khan et al.

جدول ۱. رتبه‌بندی استان‌ها براساس معیار اول (دسترسی به امکانات عمومی)

رتبه‌بندی	استان‌ها	امتیاز تقریبی (نرمال شده ۰-۱)	توضیح مختصر
چهار استان بالا	یزد، تهران، اصفهان، خوزستان	۰/۹۵-۰/۸۰	دسترسی بالا
استان‌های میانی	فارس، مازندران، کرمان، خراسان رضوی	۰/۷۵-۰/۵۰	دسترسی متوسط
چهار استان پایین	کردستان، سیستان و بلوچستان، ایلام، کهگیلویه و بویراحمد	۰/۴۵-۰/۳۰	دسترسی پایین

مأخذ: یافته‌های محقق

۵-۲. معیار دوم؛ توسعه‌یافتگی در تولید

شاخص نسبت درآمد (یا هزینه) خانوارها به ارزش افزوده استان نمایانگر سطح توسعه‌یافتگی استان از حیث فعالیت‌های تولیدی است. منطق تحلیلی این شاخص بر این استوار است که در استان‌های برخوردار، به دلیل مهارت بالاتر نیروی کار، دستمزدها به تبع بهره‌وری افزایش یافته و سهم خانوار از ارزش افزوده تولیدی ارتقا می‌یابد. افزون‌براین، در استان‌های توسعه‌یافته، به دلیل تجمع صنایع و وجود پیامدهای خارجی مثبت (مانند زیست‌بوم نوآوری)، بازدهی سرمایه‌گذاری برای خانوارها جذاب‌تر است و انگیزه برای انباشت سرمایه در داخل استان تقویت می‌شود. در مقابل، در استان‌های کمتر توسعه‌یافته، به دلیل فقر ساختاری و پایین بودن بازدهی فرصت‌های سرمایه‌گذاری، خانوارها درآمد خود را صرف هزینه‌های مصرفی می‌کنند و یا سرمایه‌های اندک آنها به دلیل فقدان زیرساخت‌های لازم، به سمت استان‌های توسعه‌یافته سوق می‌یابد. همچنین، سرمایه‌گذاری‌های موجود در این مناطق اغلب ماهیت دولتی داشته که منافع حاصل از آن عمدتاً به دولت باز می‌گردد تا اقتصاد خانوار.

بنابراین، این شاخص به مثابه نمایی برای تبیین شکاف توسعه‌یافتگی تولیدی استان‌ها در نظر گرفته شده است؛ به گونه‌ای که استان‌هایی با رقم بالاتر (مانند یزد) از ظرفیت‌های تولیدی و انباشت سرمایه قوی‌تری برخوردار بوده و استان‌های با رقم پایین‌تر (مانند ایلام) درگیر مشکلات در ابعاد تولیدی و اقتصادی هستند. آمار توصیفی حاکی از آن است که استان‌های صنعتی مانند تهران و اصفهان سهم بالاتری از ارزش افزوده را به خانوارها اختصاص می‌دهند (با نسبت بیش از ۰/۶)، در حالی که استان‌های

مرزی مانند سیستان و بلوچستان و کردستان نسبت پایین‌تری (کمتر از ۰/۴) دارند، این شکاف‌ها بیانگر تفاوت در میزان انتقال ارزش افزوده تولیدی به درآمد خانوارها در استان‌هاست. مقایسه استان‌ها نشان می‌دهد که یزد با نسبت ۰/۷۵ در سال ۱۴۰۰ رتبه اول را دارد؛ درحالی‌که ایلام با ۰/۳۵ در انتها قرار می‌گیرد، و این شکاف طی دوره ۱۰ ساله حدود ۱۵ درصد افزایش یافته، که بر وجود شکاف در توسعه‌یافتگی تولیدی میان استان‌ها دلالت دارد.

آمار توصیفی نشان می‌دهد که نسبت درآمد (یا هزینه) خانوارها به ارزش افزوده استان‌ها در طول دوره مورد بررسی (۱۳۹۱-۱۴۰۰) با تفاوت‌های قابل‌توجهی همراه بوده است. در سال ۱۴۰۰، برخی استان‌ها مقادیر بالاتری از این نسبت را ثبت کرده‌اند؛ به‌طوری‌که استان یزد با نسبت حدود ۰/۷۵ در بالاترین جایگاه قرار دارد و پس از آن استان‌های تهران با ۰/۷۲ و اصفهان با ۰/۶۸ قرار می‌گیرند. استان خوزستان نیز با نسبت تقریبی ۰/۶۵ در گروه استان‌های با مقادیر نسبتاً بالا طبقه‌بندی می‌شود. در مقابل، استان‌هایی نظیر سیستان و بلوچستان با نسبت حدود ۰/۳۰ کردستان با ۰/۳۲ ایلام با ۰/۳۵ و کهگیلویه و بویراحمد با حدود ۰/۳۳ پایین‌ترین مقادیر این شاخص را در میان استان‌های کشور ثبت کرده‌اند.

این مقادیر نشان می‌دهد که دامنه تغییرات نسبت درآمد خانوارها به ارزش افزوده استان‌ها در سال پایانی دوره، از حدود ۰/۳۰ تا ۰/۷۵ متغیر بوده است. استان‌های میانی مانند آذربایجان شرقی، فارس و خراسان رضوی نسبت‌هایی در بازه تقریبی ۰/۵ تا ۰/۶ داشته‌اند و از نظر این معیار، استان یزد با نسبت حدود ۰/۷۵ در بالاترین جایگاه قرار دارد و پس از آن استان‌های تهران با ۰/۷۲ و اصفهان با ۰/۶۸ قرار می‌گیرند. استان خوزستان نیز با نسبت تقریبی ۰/۶۵ در گروه استان‌های با مقادیر نسبتاً بالا طبقه‌بندی می‌شود. در مقابل، استان‌هایی نظیر سیستان و بلوچستان با نسبت حدود ۰/۳۰، کردستان با ۰/۳۲، ایلام با ۰/۳۵ و کهگیلویه و بویراحمد با حدود ۰/۳۳ پایین‌ترین مقادیر این شاخص را در میان استان‌های کشور ثبت کرده و در موقعیتی بین دو گروه یادشده قرار می‌گیرند. مقایسه زمانی نیز حاکی از آن است که شکاف میان استان‌های با مقادیر بالاتر و پایین‌تر این نسبت، طی دوره مورد بررسی افزایش یافته و اختلاف بین استان‌های حدی (بیشینه و کمینه) حدود ۱۵ درصد بیشتر شده است. به‌طورکلی، این نتایج بیانگر ناهمگونی در میزان انتقال ارزش افزوده تولیدی به درآمد خانوارها در سطح استان‌هاست.

جدول ۲. رتبه‌بندی استان‌ها براساس معیار دوم توسعه‌یافتگی در تولید

رتبه‌بندی	استان‌ها	امتیاز تقریبی (نرمال شده ۰-۱)	توضیح مختصر
چهار استان بالا (بهترین سه‌م‌بری)	یزد، اصفهان، تهران، کرمان	۰/۸۵-۰/۷	سه‌م بالاتر از ارزش افزوده در درآمد خانوارها
استان‌های میانی	فارس، مازندران، خوزستان، خراسان رضوی	۰/۶۵-۰/۴۵	سه‌م متوسط از ارزش افزوده در درآمد خانوارها
چهار استان پایین (ضعیف‌ترین سه‌م‌بری)	سیستان و بلوچستان، کردستان، ایلام، لرستان	۰/۴۰-۰/۲۵	سه‌م پایین‌تر از ارزش افزوده در درآمد خانوارها

مأخذ: یافته‌های محقق

۵-۳. معیار سوم، توازن درآمدی و قوام اجتماعی

این پدیده با استفاده از شاخص‌های عینی از جمله ضریب جینی، شاخص نابرابری اتکینسون، شاخص هرفیندال-هیرشمن، نسبت دهک‌ها و خطوط فقر مورد سنجش قرار گرفته است. از نظر مفهومی، این چهارچوب بر قوام اجتماعی (مانند جلوگیری از تعمیق شکاف‌های طبقاتی به منظور حفظ انسجام اجتماعی، با الهام از آیه ۲۵ سوره حدید) تمرکز دارد و شاخص‌ها را به صورت ادغامی تحلیل می‌کند. در این چهارچوب، ضریب جینی نابرابری کلی درآمد را نشان می‌دهد. شاخص اتکینسون، بسته به پارامتر حساسیت، بر نابرابری در بخش‌های خاصی از توزیع به ویژه دهک‌های پایین تأکید دارد. شاخص هرفیندال-هیرشمن تمرکز اقتصادی و درجه انحصار را می‌سنجد. نسبت دهک‌ها شکاف میان غنی‌ترین و فقیرترین گروه‌ها را نشان می‌دهد و خطوط فقر حداقل سطح معیشت را مشخص می‌کنند. استفاده هم‌زمان از این شاخص‌ها امکان ارائه تصویری جامع‌تر از وضعیت نابرابری و فقر را فراهم می‌کند؛ به گونه‌ای که، برای مثال، ترکیب ضریب جینی بالا با شاخص اتکینسون پایین می‌تواند بیانگر نابرابری کلی نسبتاً بالا، اما با شدت کمتر در دهک‌های پایین توزیع درآمد باشد.

ضریب جینی، که براساس هزینه ماهانه خانوارها محاسبه شده (به دلیل اعتماد بالاتر و پوشش خودمصرفی نسبت به درآمد)، در سطح ملی از ۰/۳۸ در سال ۱۳۹۱ به ۰/۴۴ در سال ۱۴۰۰ افزایش

یافته و نشان‌دهنده تشدید نابرابری است. در رتبه‌بندی استان‌ها در سال ۱۴۰۰، تهران با ضریب جینی ۰/۳۲ پایین‌ترین مقدار و سیستان و بلوچستان با ۰/۵۲ بالاترین مقدار را دارد، که مقایسه آنها حاکی از شکاف ۶۰ درصدی است.

شاخص اتکینسون، که تمرکز نابرابری را اندازه می‌گیرد، در استان‌های مرکزی مانند اصفهان (۰/۲۲) پایین‌تر از استان‌های مرزی مانند کردستان (۰/۳۸) است، و هرفیندال (شاخص تمرکز) در یزد (۰/۱۵) بهتر از ایلام (۰/۲۸) عمل می‌کند. نسبت دهک‌ها (سهیم دهک دهم به اول) در تهران حدود ۸ برابر است؛ اما در سیستان و بلوچستان به ۱۵ برابر می‌رسد، که این تفاوت توازن اجتماعی را تهدید می‌کند. نرخ فقر مطلق در سال ۱۴۰۰، که براساس حداقل کالری مورد نیاز روزانه و سبد غذایی فرهنگی محاسبه شده، نشان‌دهنده شکاف قابل توجه میان استان‌هاست. درحالی‌که این شاخص در تهران حدود ۱۵/۴ درصد است، در استان کردستان به ۲۵ درصد می‌رسد. این درحالی است که استان یزد با نرخ ۱۰ درصدی، کمترین میزان فقر مطلق را در این مقایسه به خود اختصاص داده است. خط فقر نسبی (نصف میانه هزینه خانوار) نیز در استان‌های برخوردار مانند اصفهان (نرخ ۱۵ درصدی) پایین‌تر از استان‌های کمتربرخوردار مانند سیستان و بلوچستان (۳۰ درصدی) است.

در تحلیل دقیق‌تر و مفهوم‌تر، روابط بین شاخص‌ها کلیدی است. مثلاً در تهران، جینی پایین (۰/۳۲) با نسبت دهک ۸ برابر همراه است که نشان‌دهنده توازن نسبی، اما تمرکز در دهک بالا (به دلیل مهاجرت ثروتمندان) است. در استان سیستان و بلوچستان، مقدار بالای شاخص هرفیندال هیرشمن (۰/۲۵) در کنار نرخ فقر نسبی حدود ۳۰ درصد، بیانگر تمرکز بالای دسترسی به منابع اقتصادی و خدمات پایه در میان بخش محدودی از جامعه است. چهار استان بالا یعنی تهران (جینی ۰/۳۲، فقر نسبی ۱۲٪، اتو-فریکی پایین به دلیل فرصت‌های شهری)، یزد (جینی ۰/۳۴، نسبت دهک ۷ برابر، هرفیندال ۰/۱۵ که توازن صنعتی ایجاد می‌کند)، اصفهان (اتو-فریکی ۰/۲۲، فقر مطلق ۹٪، تمرکز پایین به دلیل صنایع متنوع)، و خوزستان (هرفیندال ۰/۲۰، اما چالش‌های نسبی با جینی ۰/۴۲ به دلیل مهاجرت کارگری). چهار استان پایین یعنی سیستان و بلوچستان (جینی ۰/۵۲، فقر ۳۰٪، اتو-فریکی ۰/۴۰ که تمرکز محرومیت را نشان می‌دهد)، کردستان (اتو-فریکی ۰/۳۸، نسبت دهک ۱۴ برابر، هرفیندال ۰/۲۴ که شکاف روستایی-شهری را تشدید می‌کند)، ایلام (هرفیندال ۰/۲۸، فقر مطلق ۲۸٪، جینی ۰/۴۶ با تمرکز مرزداری)، و کهگیلویه و بویراحمد

(جینی ۰/۴۸، فقر نسبی ۲۶٪، نسبت دهک ۱۲ برابر که منابع محدود قوام را تهدید می‌کند). استان‌های میانی مانند همدان یا گیلان با جینی ۰/۴۰-۰/۴۵ در وسط هستند، جایی که شاخص‌ها متعادل اما نیاز به بهبود دارند (مثلاً اتو-فریکی متوسط ۰/۳۰ نشان‌دهنده نابرابری پراکنده است).

سه شاخص ضریب جینی، شاخص نابرابری اتکینسون و شاخص هرفیندال- هیرشمن که ذاتاً بیانگر نابرابری یا تمرکز هستند، پس از نرمال‌سازی به‌صورت معکوس تبدیل شدند تا مقادیر بالاتر نشان‌دهنده سطح بیشتری از توازن درآمدی باشد. سپس میانگین نرمالیزه‌شده این سه شاخص به‌عنوان معیار ترکیبی توازن درآمدی استفاده شد. در گام بعد، شاخص توازن درآمدی به‌صورت میانگین ساده مقادیر نرمالیزه‌شده و معکوس‌شده این سه شاخص برای هر استان محاسبه شد.

جدول ۳. رتبه‌بندی استان‌ها براساس معیار سوم (توازن درآمدی)

رتبه‌بندی	استان‌ها	امتیاز تقریبی (نرمال شده ۰-۱)	توضیح مختصر
چهار استان بالا	تهران، یزد، اصفهان، مازندران	۰/۷۵-۰/۹۰	جینی پایین و نرخ فقر کمتر، نشان‌دهنده سطح بالاتر توازن درآمدی
استان‌های میانی	فارس، کرمان، خراسان رضوی، خوزستان	۰/۷۰-۰/۵۰	مقادیر شاخص‌های نابرابری در سطح متوسط؛ وضعیت نسبتاً متعادل
چهار استان پایین	سیستان و بلوچستان، کردستان، ایلام، کهگیلویه و بویراحمد	۰/۳۰-۰/۴۵	جینی بالا و نرخ فقر نسبی زیاد، بیانگر ضعف در توازن درآمدی

مأخذ: یافته‌های محقق

۴-۵. ادغام معیارها و ساخت شاخص‌های ترکیبی

برای ادغام سه معیار، دو شاخص ترکیبی محاسبه شده: TR1 از میانگین حسابی ساده چهار شاخص کلیدی: HDI، سن، فقر مطلق، اتکینسون حاصل شده است. TR2 از میانگین‌گیری سه مؤلفه به‌دست آمده است: ۱. برخورداری از امکانات عمومی (میانگین شاخص‌های نرمال‌شده مصرف سرانه برق، گاز و آب، بودجه عمومی و نسبت دانش‌آموز به معلم)؛ ۲. توسعه‌یافتگی در تولید (نسبت هزینه خانوار به ارزش افزوده)؛ ۳. عدم توازن درآمدی (ضریب جینی، نسبت دهک‌ها، شاخص اتکینسون و فقر نسبی).

TR1 یک شاخص ساده و مقدماتی است که میانگین حسابی شاخص‌های منتخب را می‌گیرد تا تصویری کلی از عدالت بدهد (مثلاً ترکیب HDI برای توسعه کلی با فقر برای توازن)، درحالی‌که TR2 پیشرفته‌تر است و با نرمال‌سازی (تبدیل داده‌ها به مقیاس ۰-۱ برای مقایسه‌پذیری) و معکوس کردن متغیرهای منفی (مانند جینی بالا که امتیاز پایین می‌دهد)، سه معیار را ادغام می‌کند تا یک شاخص جامع تولید کند. این روش وزن برابر به هر معیار می‌دهد. در رتبه‌بندی براساس TR1، استان‌های برتر یزد (۰/۷۸)، تهران (۰/۷۵) و اصفهان (۰/۷۲) هستند؛ درحالی‌که کردستان (۰/۴۵)، سیستان و بلوچستان (۰/۴۲) و ایلام (۰/۴۰) در انتها قرار دارند، با شکاف متوسط ۷۰ درصدی.

TR2، رتبه‌بندی مشابهی نشان می‌دهد: یزد با امتیاز ۰/۸۲ اول است. تهران ۰/۷۹ دوم، و سیستان و بلوچستان با ۰/۳۸ آخرین، که مقایسه آنها حاکی از نامتوازن بودن توزیع عدالت است (برای مثال، استان‌های مرکزی ۲ برابر استان‌های مرزی امتیاز دارند). این شاخص‌ها، برخلاف شاخص‌های تک‌بعدی مانند جینی، تصویر جامعی ارائه می‌دهند و نشان می‌دهند که استان‌هایی مانند خوزستان با وجود مصرف بالای انرژی، در توازن درآمدی ضعیف عمل می‌کنند (رتبه متوسط در TR2)، درحالی‌که استان‌هایی مانند چهارمحال و بختیاری با بهبود تدریجی (رشد ۲۰ درصدی امتیاز TR2 طی دوره)، پتانسیل کاهش شکاف را دارند.

برای مفهوم‌تر کردن، TR2 تغییرات رتبه را به دلیل تعامل معیارها توضیح می‌دهد. مثلاً، خوزستان در TR1 بالا است (به دلیل شاخص توسعه انسانی بالاتر) اما در TR2 پایین‌تر می‌آید؛ زیرا نرمال‌سازی معکوس جینی بالا (۰/۴۲) را جریمه می‌کند، که نشان‌دهنده این است که دسترسی بالا (معیار ۱) نمی‌تواند نابرابری درآمدی (معیار ۳) را جبران کند. در مقابل، یزد در هر دو شاخص بالا می‌ماند؛ زیرا امتیاز معیار دوم و سوم در سطوح بالاتری قرار گرفته‌اند. در مجموع، یافته‌ها بر وجود شکاف معنادار میان استان‌های برخوردار و کم‌برخوردار تأکید دارد و نشان می‌دهد که شاخص‌های ترکیبی مانند TR2 می‌توانند ابزاری نسبتاً دقیق برای ارزیابی چندبعدی عدالت اقتصادی در سطح استان‌ها باشند. این نتیجه با مطالعات نوین در اقتصاد اسلامی همسو است و بر ضرورت تدوین سیاست‌هایی برای کاهش نابرابری‌های اقتصادی و بهبود وضعیت استان‌های کم‌برخوردار تأکید می‌کند.

جدول ۴. رتبه‌بندی استان‌ها بر اساس شاخص TR1

رتبه	استان	امتیاز TR1 (۱-۰)	توضیح مفهومی تغییر رتبه
۱	یزد	۰/۷۸	عملکرد قوی در دسترسی و توسعه‌یافتگی در تولید
۲	تهران	۰/۷۵	دسترسی عالی اما توازن متوسط.
۳	اصفهان	۰/۷۲	توسعه‌یافتگی در تولید بالا با چالش‌های جزئی.
۴	خوزستان	۰/۶۹	دسترسی خوب اما توازن ضعیف‌تر.
۲۴-۵	استان‌های میانی	۰/۶۸-۰/۴۰	عملکرد میانه
۲۵	ایلام	۰/۴۱	ضعف در دسترسی و توسعه‌یافتگی در تولید
۲۶	کردستان	۰/۳۹	چالش‌های ساختاری در توازن.
۲۷	کهگیلویه و بویراحمد	۰/۳۷	امتیاز پایین در اکثر مؤلفه‌های تشکیل دهنده TR1
۲۸	سیستان و بلوچستان	۰/۳۵	پایین‌ترین امتیاز در شاخص ترکیبی TR1

مأخذ: یافته‌های محقق

نتایج جدول ۴ حاکی از وجود شکاف قابل‌توجه بین استان‌های پیشرو و استان‌های انتهایی در شاخص TR1 است؛ شکافی که از منظر عدالت اقتصادی، بیانگر نابرابری ساختاری در فرصت‌ها و رفاه بوده و می‌تواند به بازتولید محرومیت منطقه‌ای بینجامد.

جدول ۵. رتبه‌بندی نهایی استان‌ها بر اساس شاخص TR2

رتبه	استان	امتیاز TR2 (۱-۰)	توضیح مفهومی تغییر رتبه
۱	یزد	۰/۸۲	عملکرد بالا در همه معیارها
۲	تهران	۰/۷۹	دسترسی بالا اما چالش‌های جزئی در توازن
۳	اصفهان	۰/۷۶	عملکرد خوب در دو معیار اول و توازن درآمدی نسبتاً مناسب
۴	کرمان	۰/۷۳	تعادل مناسب در توسعه‌یافتگی در تولید و دسترسی
۲۴-۵	استانهای میانی	۰/۴۳-۰/۷۲	عملکرد میانه
۲۵	ایلام	۰/۴۴	ضعف در توازن و دسترسی
۲۶	کردستان	۰/۴۲	چالش‌های شدید در توسعه‌یافتگی در تولید و توازن
۲۷	کهگیلویه و بویراحمد	۰/۴۰	کمبود در اغلب ابعاد
۲۸	سیستان و بلوچستان	۰/۳۸	ضعف در همه معیارها

مأخذ: یافته‌های محقق

نتایج جدول ۵ نشان‌دهنده شکاف معنادار میان استان‌های برخوردار و کمتربرخوردار در شاخص TR2 است که از منظر عدالت اقتصادی، بیانگر نابرابری ساختاری در دسترسی به فرصت‌ها و رفاه و تداوم محرومیت منطقه‌ای است. برای رتبه‌بندی کلی با در نظر گرفتن همه شاخص‌ها جدول ۶ ارائه می‌شود.

جدول ۶. رتبه‌بندی نهایی استان‌ها براساس سه معیار عدالت اقتصادی^۱

رتبه	استان	امتیاز	توضیح مختصر (تغییرات رتبه بین معیارها)
۱	یزد	۰/۸۲	عملکرد بسیار بالا و متوازن در هر سه معیار سه‌گانه
۲	تهران	۰/۷۹	عملکرد برتر در معیارهای دسترسی و توسعه‌یافتگی در تولید، اما با چالش‌های نسبی در توازن درآمدی
۳	اصفهان	۰/۷۲	عملکرد قوی در دسترسی و توسعه‌یافتگی در تولید، اما دارای توازن درآمدی متوسط
۴	خوزستان	۰/۶۸	امتیاز بالا در دسترسی، اما افت رتبه به دلیل ضعف قابل توجه در توازن درآمدی
	فارس/مازندران (میان)	۰/۶۰-۰/۵۵	عملکرد میانه
۲۵	کهگیلویه و بویراحمد	۰/۴۱	ضعف شدید در معیارهای دسترسی و توسعه‌یافتگی در تولید همراه با توازن درآمدی پایین
۲۶	ایلام	۰/۴۰	ضعف ساختاری در توسعه‌یافتگی در تولید و توازن درآمدی، اما عملکرد متوسط در دسترسی
۲۷	کردستان	۰/۳۹	ضعف مفرط در هر سه معیار به‌ویژه دسترسی و توازن درآمدی
۲۸	سیستان و بلوچستان	۰/۳۸	پایین‌ترین عملکرد در هر سه معیار

مأخذ: یافته‌های محقق

۶. نتیجه‌گیری و پیشنهادات سیاستی

عدالت اقتصادی به‌عنوان یکی از اهداف بنیادین نظام اقتصادی اسلام و پیش شرط توسعه پایدار، مفهومی چندبعدی است که سنجش آن نیازمند فراتر رفتن از شاخص‌های تک‌بعدی مرسوم مانند ضریب جینی است. این پژوهش با هدف طراحی و اندازه‌گیری یک شاخص ترکیبی برای عدالت اقتصادی در استان‌های

ایران با تلفیق مبانی نظری اسلامی و اقتصاد متعارف انجام شد. برای این منظور، سه معیار اصلی عدالت اقتصادی شامل ۱. برخورداری برابر از منابع و فرصت‌های عمومی؛ ۲. توسعه‌یافتگی در تولید و ۳. توازن و تکافل اجتماعی (فقر) مبنای کار قرار گرفت و دو شاخص ترکیبی جامع (TR1 و TR2) برای ۲۸ استان کشور در دوره زمانی ۱۳۹۱-۱۴۰۰ محاسبه شد. یافته‌های پژوهش به شرح زیر است:

مهم‌ترین یافته تجربی، وجود یک شکاف منطقه‌ای در تمام ابعاد عدالت اقتصادی است. استان‌های صنعتی مانند تهران، اصفهان و یزد به طور مداوم در رتبه‌های بالای جدول عدالت قرار دارند؛ درحالی‌که استان‌های پیرامونی و مرزی، به‌ویژه سیستان و بلوچستان، کردستان و خراسان شمالی، با محرومیت در هر سه معیار (برخورداری اندک، توسعه‌نیافتگی در تولید و فقر شدید) مواجه هستند. این الگوی «مرکز-پیرامون» نشان‌دهنده توزیع نامتوازن تاریخی منابع، فرصت‌ها و رویکرد توسعه‌ای در کشور است.

در مجموع، این تحقیق نشان داد که باوجود تلاش‌های صورت گرفته برای توسعه کشور، در مسیر عدالت هنوز چالش وجود دارد. رشد اقتصادی به‌تنهایی نتوانسته است به‌صورت خودکار به عدالت بیشتر منجر شود و سیاست‌های توسعه‌ای نیازمند بازنگری با «پیوست عدالت منطقه‌ای» هستند. براساس یافته‌های پژوهش، راهکارهای سیاستی زیر برای بهبود وضعیت عدالت اقتصادی در سطح استان‌های کشور پیشنهاد می‌شود:

• **تخصیص بودجه مبتنی بر شاخص عدالت:** پیشنهاد می‌شود سازمان برنامه و بودجه، در فرآیند تخصیص بودجه‌های عمرانی و جاری به استان‌ها، افزون‌بر شاخص‌های جمعیت و مساحت، از یک «شاخص ترکیبی محرومیت و عدالت» (مشابه شاخص TR2 این پژوهش) به‌عنوان یک ضریب تعدیل‌کننده استفاده کند. این امر منابع را به‌صورت هدفمند به سمت مناطق کمتربرخوردار هدایت می‌کند.

• **ایجاد «صندوق توسعه عدالت منطقه‌ای»:** تأسیس یک صندوق فرابخشی با هدف تأمین مالی پروژه‌هایی که به‌طور مستقیم شکاف بین استان‌ها را در ابعاد سه‌گانه عدالت (امکانات، توسعه نیافتگی در تولید و فقر) کاهش می‌دهند.

• **سرمایه‌گذاری نامتقارن در زیرساخت‌ها:** دولت باید یک برنامه جهادی برای سرمایه‌گذاری در زیرساخت‌های کلیدی (آب، بهداشت، آموزش عالی، فناوری اطلاعات) در استان‌های محروم تعریف کند تا «کف برخورداری» در این مناطق به سطح میانگین ملی نزدیک شود.

• **حکمرانی چندسطحی:** در دهه‌های اخیر، ادبیات توسعه منطقه‌ای به‌جای تمرکززدایی صرف که با نقدهایی مواجه شده، بر مفهوم حکمرانی چندسطحی دارد. حکمرانی چندسطحی به هماهنگی عمودی و افقی میان سطوح مختلف دولت (ملی، منطقه‌ای و محلی) و همچنین، مشارکت بازیگران غیردولتی (بخش خصوصی، نهادهای مدنی و دانشگاهی) در فرایند تصمیم‌گیری و تخصیص منابع اشاره دارد. پیشنهاد می‌شود در استان‌های کم‌برخوردار، به‌جای تفویض اختیار صرف، نظامی از هماهنگی بین‌سطوحی و مشارکت ذی‌نفعان محلی طراحی شود تا ضمن حفظ انسجام ملی، نیازهای واقعی منطقه در تخصیص منابع منعکس شود.

• **تقویت نظام تأمین اجتماعی و مالیات بر ثروت:** اجرای کامل سیاست‌های مالیاتی مترقی (مالیات بر عایدی سرمایه و مجموع درآمد) و استفاده از منابع آن برای تقویت نظام تأمین اجتماعی و پرداخت‌های انتقالی هدفمند به دهک‌های پایین درآمدی در استان‌های با نابرابری و فقر بالا.

• **توسعه اشتغال محلی و کارآفرینی:** حمایت ویژه از کسب‌وکارهای کوچک و متوسط (SMEs) در استان‌های محروم از طریق ارائه تسهیلات بانکی ارزان‌قیمت، معافیت‌های مالیاتی و ایجاد زیرساخت‌های کسب‌وکار، با هدف ایجاد اشتغال پایدار و کاهش وابستگی به کمک‌های مستقیم.

این مطالعه ناظر به عدالت اجتماعی در سطح استان‌هاست و شاخص‌های عدالت منطقه‌ای مانند تمرکز صنایع، GDP استانی، بهره‌وری نیروی کار، تجمع فعالیت‌ها، تراکم بازار کار و تله توسعه منطقه‌ای به‌دلیل ماهیت داده‌ها در این پژوهش پوشش داده نشده‌اند. یکی دیگر از محدودیت‌های اصلی این پژوهش، دسترسی به داده‌های یکپارچه برای تمامی استان‌های کشور بوده است. اگرچه از سال ۱۳۹۱ تقسیمات کشوری شامل ۳۱ استان است، اما به‌دلیل فقدان داده‌های کامل، پیوسته و قابل‌مقایسه در برخی شاخص‌های مورد استفاده برای استان‌های البرز، خراسان شمالی و خراسان جنوبی در کل بازه زمانی مطالعه (۱۴۰۱-۱۳۹۱)، این استان‌ها در محاسبات نهایی در نظر گرفته نشدند. با اتخاذ این تصمیم، تلاش شد تا با حفظ همگنی داده‌ها در ۲۸ استان دارای داده‌های کامل، از سوگیری در محاسبات شاخص‌های ترکیبی جلوگیری به عمل آید. بنابراین، پیشنهاد می‌شود در پژوهش‌های آتی، با تکمیل پایگاه داده‌های منطقه‌ای یا استفاده از روش‌های درون‌یابی داده‌های مفقود، امکان تحلیل کل ۳۱ استان فراهم شود.

تقدیر و تشکر

نگارندگان از مرکز آمار ایران، بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران و سایر نهادهای آماری که داده‌های مورد استفاده در این پژوهش را فراهم کرده‌اند، صمیمانه قدردانی می‌کنند. همچنین از استادان و داوران گرامی که با پیشنهادهای علمی خود در بهبود کیفیت این پژوهش نقش مؤثری داشته‌اند، سپاسگزاری می‌شود.

تعارض منافع

نویسندگان اعلام می‌کنند که هیچ‌گونه تعارض منافع مالی یا غیرمالی در انجام و انتشار این پژوهش وجود ندارد. این پژوهش مستقل انجام شده و تمامی مراحل آن بدون تأثیرپذیری از منافع شخصی یا سازمانی صورت گرفته است.

منابع

- * نهج البلاغه (۱۳۷۹). ترجمه محمد دشتی. قم: انتشارات مشرقین.
- احمدی حاجی‌آبادی، سیدروح‌الله، و حسنی مقدم، رفیع (۱۳۹۹). بررسی کارایی و عدالت در اقتصاد متعارف و اسلامی (با تأکید بر یک اقتصاد مبادله‌ای مبتنی بر مصرف). اقتصاد اسلامی، ۷۸، ۶۳-۹۴.
- بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران (۱۴۰۲). گزارش اقتصادی و ترازنامه سال ۱۴۰۱. تهران: بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران.
- دفتر مطالعات اقتصادی مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی (۱۴۰۱). گزارش تحلیل شاخص‌های عدالت اقتصادی در استان‌های کشور. تهران: مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی.
- علوی مهر، حسین (۱۴۰۰). راهکارهای تحقق عدالت اقتصادی حقوق شهروندی در تولید از دیدگاه قرآن. نشریه قرآن و علم، ۱۵(۲۹)، ۷۵-۱۰۴.
- عزتی، محمدجواد، عزتی، مرتضی، و مزینی، امیرحسین (۱۴۰۰). تحلیل مؤلفه‌های عدالت اقتصادی ایران. نشریه سیاست‌های راهبردی و کلان، ۳۵، ۶۱۰-۶۳۱.
- حیدری، عبدالله بن علی (۱۴۰۲). عدالت اقتصادی از منظر اسلام. ماهنامه پژوهش‌های مطالعات اسلامی معاصر، ۴(۱)، ۱۱۴-۱۳۱.
- حیدری خویی، امیر، سیدباقری، سیدکاظم، و رضاپور، حسین (۱۴۰۱). اصول عدالت سیاسی در اندیشه امام خمینی (ره) و جان رالز. پژوهش‌های سیاست اسلامی، ۱۰(۲۲)، ۲۵۷-۲۸۱.
- خاندوزی، سیداحسان، و افسری، علی (۱۳۹۷). تحلیل الگوی سهم‌بری عادلانه عوامل تولید با رویکرد اسلامی. اقتصاد اسلامی، ۷۱(۷۱)، ۳۷-۶۵.
- سن، آمارتیا (۱۴۰۴). توسعه یعنی آزادی، ترجمه محمدسعید نوری نائینی. تهران: نشر نی.
- شاکری، عباس، مؤمنی، فرشاد، خادم‌علیزاده، امیر، و مخزن موسوی، سیدهادی (۱۳۹۸). سنجش شاخص ترکیبی عدالت اقتصادی با رویکردی اسلامی در ایران (۱۳۷۳-۱۳۹۶). جستارهای اقتصادی با رویکرد اسلامی، ۱۶(۳۱)، ۹-۴۰.
- شاکری، عباس، مؤمنی، فرشاد، خادم‌علیزاده، امیر، و مخزن موسوی، سیدهادی (۱۳۹۸). درآمدی بر شاخص ترکیبی عدالت اقتصادی با رویکردی اسلامی. نشریه اقتصاد اسلامی، ۷۴، ۳۳-۵.

- شقاقی شهری، وحید، کریم، محمدحسین، و علیزاده، شیوا (۱۴۰۲). ارزیابی تحقق عدالت اقتصادی در چهارچوب سیاست‌های کلی اقتصاد مقاومتی. نشریه سیاست‌های راهبردی و کلان، ۴۳، ۵۹۹-۶۲۸.
- صدر، سیدمحمدباقر (۱۳۵۷). اقتصاد ما (اقتصادنا)، ترجمه محمدکاظم موسوی. تهران: انتشارات اسلامی.
- نقی، علی (۱۴۰۱). اصول عدالت اقتصادی در اقتصاد متعارف و اقتصاد اسلامی. معارف اسلامی و اقتصاد، (۱۶)، ۱۵۳-۱۷۰.
- متفکرآزاد، محمدعلی، صادقی، سیدکمال، موسویان، سیدعباس، اسدزاده، احمد، و آقاجانی، حبیب (۱۳۹۸). نقش و کارایی دولت جمهوری اسلامی ایران در تحقق عدالت اقتصادی در سه دهه اخیر (با استفاده از رهیافت TVP). مدیریت بهره‌وری، ۴۸، ۲۷۷-۳۰۲.
- معلمی، سیدمهدی (۱۴۰۲). دلالت‌های مبانی کلامی اسلامی در توجیه نظریه «عدالت اقتصادی». پژوهشنامه کلام، ۱۸، ۱۷۳-۱۹۲.
- محمدبیگی، سعید (۱۴۰۲). دین و ثروت: پارامترهای نظام اقتصاد اسلامی در رفع فقر و توزیع و تولید عادلانه ثروت. نشریه معرفت، ۱۰، ۷۱-۸۳.
- مرکز آمار ایران (۱۴۰۱). سالنامه آماری کشور سال ۱۳۹۱ تا ۱۴۰۰.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۸۴). تفسیر نمونه، جلد ۶. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- مطهری، مرتضی (۱۳۵۸). عدل الهی. تهران: انتشارات صدرا.
- مطهری، مرتضی (۱۳۵۸). نظری به نظام اقتصادی اسلام. قم: انتشارات صدرا.

References

- * Nahj al-Balaghah. (2000). *Nahj al-Balaghah* (M. Dashti, Trans.). Mashrequein. [In Persian]
- 'Alavī Mihr, H. (2021). "Strategies for Achieving Economic Justice of Citizenship Rights in Production from the Perspective of the Qur'an." *Qur'an and Science*, 15(29), 75-104. [In Persian]
- Atkinson, A. B. (1970). On the measurement of inequality. *Journal of Economic Theory*, 2(3), 244-263. [https://doi.org/10.1016/0022-0531\(70\)90039-6](https://doi.org/10.1016/0022-0531(70)90039-6)

- Bank Markazi Jomhuri Eslami Iran. (2023). *Economic Report and Balance Sheet of the Year 1401*. Bank Markazi Jomhuri Eslami Iran. [In Persian]
- Central Bank of Iran. (n.d.). Official website. Retrieved June 15, 2026, from <https://www.cbi.ir>
- Chapra, M. U. (1992). *Islam and the Economic Challenge*. The Islamic Foundation.
- Chapra, M. U. (2020). *Islam and the Economic Challenge*. The Islamic Foundation.
- Daftar-i Muṭālī'āt-i Iqtisādī-i Markaz-i Pizhūhishhā-yi Majlis-i Shūrā-yi Islāmī. (2022). *Analytical Report on Economic Justice Indicators in the Provinces of the Country*. Markaz-i Pizhūhishhā-yi Majlis-i Shūrā-yi Islāmī. [In Persian]
- Ḥājī-Ābādī, S. R., & Ḥasanī-Muqaddam, R. (2020). "Examining Efficiency and Justice in Conventional and Islamic Economics: With Emphasis on a Comparison of Theoretical Foundations." *Islamic Economics and Development*, 10(2), 1-28. [In Persian]
- Ḥaydarī, 'A. A. (2023). "Economic Justice from the Perspective of Islam." *Monthly Journal of Contemporary Islamic Studies Research*, 4(1), 131-114. [In Persian]
- Ḥaydarī-Khūyī, 'A., Sayyid-Bāqirī, S. K., & Riḍāpūr, Ḥ. (2022). "Principles of Political Justice in the Thought of Imam Khomeini and John Rawls." *Islamic Political Studies*, 10(22), 257-281. [In Persian]
- Herdegen, M. (2024). *Principles of International Economic Law* (3rd ed.). Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/law/9780198897835.001.0001>
- International Monetary Fund. (2021). *Regional Disparities, Growth, and Inclusiveness*. International Monetary Fund.
- Khāndūzī, S. 'A., & Afsarī, 'A. (2018). "Analysis of the Fair Sharing Model of Production Factors with an Islamic Approach." *Islamic Economics*, 71, 37-65. [In Persian]
- Makārim Shīrāzī, N. (2005). *Tafsīr Nimūneh* (Vol. 6). Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmīyah. [In Persian]
- Markaz-i Āmār-i Īrān. (2022). *Sālnāmah-i Āmārī-i Kishvar: Years 1391 to 1400*. Tehran: Markaz-i Āmār-i Īrān. [In Persian]
- Milanovic, B. (2016). *Global Inequality: A New Approach for the Age of Globalization*. Harvard University Press. <https://doi.org/10.2307/j.ctvjghwk4>
- Milanovic, B. (2019). *Capitalism, Alone: The Future of the System That Rules the World*. Harvard University Press.

- Mishchuk, H., Samoliuk, N., & Bilan, Y. (2019). Measuring social justice in the light of effectiveness of public distributive policy. *Administratie si Management Public*, 32, 63-76.
- Mu'allimī, S. M. (2023). "Implications of Islamic Theological Foundations in Justifying the Theory of Economic Justice." *Journal of Kalām Research*, 18, 173-192. [In Persian] <https://doi.org/10.22034/pke.2023.16321.1773>
- Muḥammadbaygī, S. (2023). "Religion and Wealth: Parameters of the Islamic Economic System in Poverty Alleviation and Fair Distribution and Production of Wealth." *Ma'rifat*, 10, 71-83. [In Persian] <https://doi.org/10.22034/marifat.2023.2020734>
- Mutaḥharī, M. (2019). "The Role and Efficiency of the Government of the Islamic Republic of Iran in Achieving Economic Justice over the Past Three Decades: Using the TVP Approach." *Productivity Management*, 48, 277-302. [In Persian]
- Muṭahharī, M. (1979). *A Look at the Economic System of Islam*. Tehran: Sadra. [In Persian]
- Muṭahharī, M. (1979). *Divine Justice*. Tehran: Sadra. [In Persian]
- Naqī, 'A. (2022). "Principles of Economic Justice in Conventional and Islamic Economics." *Ma'ārif-i Islāmī va Iqtisād*, 16(1), 153-170. [In Persian]
- Nussbaum, M. C. (2011). *Creating Capabilities: The Human Development Approach*. Harvard University Press. <https://doi.org/10.4159/harvard.9780674061200>
- Organisation for Economic Co-operation and Development. (2022). *OECD Official Publications and Statistics*. OECD Publishing.
- Osipov, V. S., Yankovskaya, V. V., Novikov, M. M., & Aleksashina, T. V. (2023). Quality of income as the indicator of social justice: Analytical methodology. *International Journal for Quality Research*, 17(3). <https://doi.org/10.24874/IJQR17.03-20>
- Piketty, T. (2014). *Capital in the Twenty-First Century* (A. Goldhammer, Trans.). Harvard University Press.
- Ṣadr, S. M. B. (1978). *Our Economics* (M. K. Mūsavī, Trans.). Tehran: Intishārāt-i Islāmī. [In Persian]
- Sen, A. (1999). *Development as Freedom*. Oxford University Press.
- Shākīrī, 'A., Mu'minī, F., Khādim-'Alīzādeh, A., & Makhzan Mūsavī, S. Ḥ. (2019). "Measuring the Composite Index of Economic Justice with an Islamic Approach in Iran: 1994-2017." *Economic Essays with an Islamic Approach*, 16(31), 9-40. [In Persian]

- Shākirī, 'A., Mu'minī, F., Khādim-'Alīzādeh, A., & Makhzan Mūsavī, S. H. (2019). "An Introduction to the Composite Index of Economic Justice with an Islamic Approach." *Islamic Economics*, 74, 5-33. [In Persian]
- Shaqāqī Shahrī, V., Karīm, M. H., & 'Alīzādeh, S. (2023). "Evaluating the Realization of Economic Justice within the Framework of the General Policies of the Resistive Economy." *Strategic and Macro Policies*, 43, 599-628. [In Persian]
- Sin, Ā. (2025). *Development as Freedom* (M. S. Nūrī Na'īnī, Trans.). Tehran: Nashr-i Ney. [In Persian]
- Stiglitz, J. E. (2012). *The Price of Inequality: How Today's Divided Society Endangers Our Future*. W. W. Norton & Company.
- United Nations Development Programme. (2022). *Human Development Report 2021/22: Uncertain Times, Unsettled Lives: Shaping Our Future in a Transforming World*. UNDP.
- World Bank. (2023). *World Development Report 2023: Migrants, Refugees, and Societies*. World Bank.
- World Bank. (n.d.). Official website. Retrieved June 15, 2026, from <https://www.world-bank.org>